

19. Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler

İlhan Ekinci*

Özet

Osmanlı Devletindeki Ermenilerin 19. yüzyıldaki yaşamış oldukları en önemli tarihsel süreçlerinden birisi “göç”lerdir. Çeşitli sebeplerle Osmanlı coğrafyası dışına ve içine doğru yapılan Ermeni göçleri sosyal dengeleri değiştirmiştir. Ordu Kazası’nda Ermeni nüfusunun yaşadığı tarihsel süreç göç olgusuyla açıklanabilir. Bu yazının konusu, Ermenilerin sabit bölgelerine doğru olan göçlerine bir örnek olmak üzere Ordu kazasına doğru yapılan göçler teşkil etmektedir. 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu süreç takip edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında kaza içindeki göçleri, misyonerlik çalışmalarının hedefi olmaları, Müslüman ve Rumlarla ilişkileri ve nihayet kaza dışına ve ülke dışına doğru yapılan göçler incelenmeye çalışılmıştır.

Anabtar Kelimeler; Ermeni Göçleri, Ordu Kazası, Ermeni Nüfusu, Müslim-gayrimüslim ilişkileri.

Giriş

Osmanlı devletindeki nüfus hareketleri, sosyal ve siyasi değişimlerle sebep sonuç

ilişkisi bakımından bağlantılıdır ve toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. Göçlerin, yerleşik hayata geçmenin, doğum-ölüm oranlarının ve bunların yüksek ve düşük olmaları gibi demografik olayların, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri açıkça görülecektir¹. Bu yazının konusu, alan sınırları daraltılarak 19. yüzyılda Ordu yöresinde gelişen nüfus hareketlerinden özellikle Ermenilerin kazaya göçleri, yerleşmeleri ve bunun sonucunda kazada ortaya çıkan etkileşimlerdir. Alan olarak seçilen Ordu kazası, klasik dönem Osmanlı idari yapısında tahrir defterlerinde Canik-i Bayram olarak geçmektedir. Sınırları batıda, Fatsa’nın hemen doğusunda denize dökülen Bolaman çayını ve bugünkü Aybastı kazasının batı sınırını takiben Kelkit vadisine inen hat, güneyde ise hemen hemen Kelkit vadisiydi. Güneyde İskefsir (Reşadiye) ve Milas (Mesudiye), doğuda da bugün Giresun’un Ordu’ya komşu olan kaza ve nahiyelerini içine alan bölgenin hemen batısına kadar uzanıyordu. 19. yüzyılda idari bölünme doğuda batıda aynı kalmakla birlikte güney kesimindeki Mesudiye ve İskefsir kaza sınırlarının dışındaydı².

Giresun’un 1396/7 yılındaki fethiyle bölgede yüz yıldır sürmekte olan mücadele Türkler lehine sonuçlanmıştır. Fetih tamamlandığında bölgede yerli halktan çok az nüfus kalmıştır. Bölgenin Osmanlı fethi sonrası yapılan tahrirlerinden 1455 ile 1485 yılları arasında hem Müslüman, hem de Hıristiyan nüfusunda düşüş kaydedilmişti. Bu tarihten itibaren Müslüman nüfus çok hızlı bir şekilde artarken, Hıristiyan nüfus 1520’lere kadar azalmaya devam etmiş ve bu dönemden itibaren çok az bir artışla varlığını korumuştur. 1455-1485 yılları arasındaki nüfus azalışının sebepleri arasında ilk akla gelen Fatih Sultan Mehmed’in 1461 Trabzon seferi ve fethidir. Muhtemelen bölge halkının bir kısmı, aslında 1431-32’lerde başlamış olan doğuya doğru göç hareketini daha da hızlandırarak, yeni

(*) Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

(1) Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2010, s.40.

(2) Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s.3.

fethedilen Trabzon ve çevresine göçmüş veya göçürülmüştür³.

1455-1613 yılları arasında Ordu ve yöresinde az olan Hıristiyan nüfus; özellik itibarıyla durgunluk göstermektedir. Bu dönemde Hıristiyan nüfusun büyük bölümü yörenin iç ve yukarı kesimlerindeki İskefsir ve Milas nahiyelerinde, az bir kısmı da Ordu-Giresun arasında yer alan Şemseddin ve Bozat nahiyeleri ile Bolaman'da bulunmaktadır. Kazadaki Gayrimüslim nüfusun büyük oranda burada bulunmasının sebebi, bölgenin çok daha önce Selçuklu ve Danişmentliler tarafından fethedilmiş olması sebebiyle son fetih hareketinden daha az etkilenmiş olmalarında görülmektedir. Bölgedeki yerli halkın bir kısmının da fetih sırasında Habsamana (Gölköy) Bolaman, Vona ve Öksün gibi kalelere sığınarak bölgede varlıklarını korudukları anlaşılmaktadır⁴. Başlangıçta sahil kesimlerinde görülen ve zaten az olan Hıristiyan nüfus ilerideki yıllardaki tahrirlerde görülmemektedir. Hıristiyanların daha kalabalık olduğu noktalarda daha kolay tutunabildikleri, nüfusça az oldukları yerlerde daha kolay çözüldüklerini, bunların ihtida, savaş ve göç ilişkileri arasında iyice azaldıkları anlaşılmaktadır⁵.

Yörede gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusa oranı 1485'ten 1540'lara kadar Gayrimüslimler aleyhine olarak % 7'den, % 2,8'e kadar düşerken, bu tarihten 1613'e kadar sabitlendiği görülmektedir. Müslim ve Gayrimüslim nüfus oranları konusunda fikir verebilecek son kaynak 1642-43 tarihli *Karahisar-ı Şarki Sancağı Mufassal Avarız Defteridir*. Deftere göre kayıtlı nüfus kategorileri ise Ordu-Giresun yöresi için toplam kaydedilmiş 6115 hanenin ancak 206'sı (% 3,36) zimmi reaya olarak görünmektedir⁶. Ancak önemle vurgulanması gereken husus şudur ki kayıtlardaki isimlerden hareketle mevcut gayrimüslim nüfusun tamamının Rum olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem kayıtlarında Ordu kazasında Ermeni nüfusa rastlanmamaktadır.

Bütün nüfus kayıtlarında olduğu gibi Osmanlı kayıtlarında da hatalar mevcuttur. Osmanlı nüfusu sürekli noksan sayılmıştı. Göçle gelen ve gidenlerin sayısı kayıtlara doğru olarak yansımadağı gibi, kadınların da sayılmaya başlandığı sayımlarda bile her zaman erkeklerden noksan sayılmışlardı. Fakat merkezî hükümet otoritesinin en kuvvetli olduğu kuzey ve batı Anadolu bölgelerinde nüfus istatistikleri iyi kaydedilmişti. Trabzon; nüfus kayıtları en sağlıklı ve en düzenli şekilde tutulmuş olan vilayetti⁷.

1. Ordu Kazasında Rum Nüfusun Artışı ve Ermenilerin Gelişi

1613 tarihinden önce, bugünkü Ordu kentinin yerinde bulunan Bucak ve Keçi köyünde Türklerden başka etnik unsur bulunmadığı gibi, bölgenin merkezi olan ve sahilden iç kısımdaki Nefs-i Ordu'da da başka unsurlara rastlanmamaktadır. Günümüz Ordusu'nun merkezini oluşturan sahildeki yerleşimde, ancak iki yüz yıl sonra Rum nüfus tespit edilmekte; aynı dönemde, daha önceki tahrirlerde hiç rastlanmayan Ermeni nüfusa da çok az sayıda da olsa tesadüf edilmektedir⁸. Bölgedeki nüfusla ilgili olarak 19. yüzyılın başlarından itibaren Gayrimüslimler lehine değişen ve yükselen bir oran söz konusudur. Bu oranların karşılaştırılabileceği veya takip edilebileceği 17. ve 18. yüzyılda nüfus değerlerine ait verilere ulaşılamamıştır. Dolayısıyla Rumların ve Ermenilerin Ordu kazasına ve merkezine ne zaman gelmeye başladıklarına dair kesin bir bilgi de yoktur. Ancak 18. yüzyılda bölgede yaşanan gelişmelere paralel olarak bazı ipuçları söz konusudur. Ordu Kazasındaki gayrimüslim nüfusun artmaya başlaması, merkezi otoritenin taşra

(3) Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.98-102; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinin İzleri*, İstanbul 2000, s.42.

(4) Yediyıldız, *Ordu Tarihinin İzleri*, s.41-42.

(5) Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.103.

(6) Mehmet Öz, Fatma Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII*, Ankara 2008, s.XLVI.

(7) Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Ankara 1995, s.5-7

(8) Yediyıldız, *Ordu Tarihinin İzleri*, s.74.

aleyhine sarsıldığı 18. yüzyıldaki gelişmelerde yattığı anlaşılmaktadır.

1723'te başlayıp aralıklarla 1749'a kadar süren Osmanlı-İran savaşının sefer güzergahının Doğu Karadeniz sahillerini takip etmesi, mühimmat ve asker naklinin bu kıyılardaki limanlar kullanılarak gerçekleştirilmesi, ayrıca bölgeden sürekli asker talepleri, Viyana bozgunundan bu yana bu seferlere yerli kulu olarak katılmış olmakla kazanmış buldukları resmi ve askeri sıfatlara dayanarak zaten giderek güçlenmekte olan yarı feodal zümrelerin durumunu kuvvetlendirmişti. Dahası bu dönemde Ordu ve çevresinde bölge içi yoğun iç göçlerin yaşandığı görülmektedir⁹. Kayıtlarda 1723-1746 yılları arasında daha belirgin olan göç hareketleri, savaşların getirdiği ağır vergiler ve otorite boşluğundan kaynaklanan eşkıyalık olayları çok sık görülmeye başlanmıştı. Aşiret hayatı yaşayan, özellikle Gümüşhane ve Espiye madenlerinde eşkıyalık yapan Çepnilerle ilgili birçok kayda rastlanmaktadır. Bunların dışında, 1724 yılında Görele'de olan Kürtünlü reayasından 500 evin firar ederek Ordu, Canik v.s. kazalarda yerleşip eşkıyalık yaptıklarından şikâyet edilmekte ve bunların asıl vatanları olan Görele'ye iskân olunmaları istenmekteydi. Ayrıca bunların göçlerinin önlenmesi üzerinde de durulmuştu. Bu göçler Trabzon gibi liman kenti veya sahildeki iskele kasabalarında yoğunlaşmakta, buradan deniz yoluyla batıya (İstanbul'a) doğru yönelmekteydi. Devlet bu göçmenleri taşıyanların gemi ve kayıklarına el koyulacağını bildirerek uyarılmıştı¹⁰. Ancak bu göçlerin devletin aldığı tedbirlere rağmen geri döndürülemediği ve önemli bir kısmının kalıcı olduğuna dair işaretler de vardır.

Bu göç hareketlerinin, âyanlığın gelişimi ile birlikte Ordu'daki gayrimüslim nüfus artışına sebep olan gelişmelerden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Kürtünlü reayasının ya da Çepnilerin göç etmeleriyle beraber bölgede yarattıkları kargaşa ve bu kargaşadan faydalanarak bölgedeki nüfuslarını arttırmaya çalışan yerel ileri gelenleri belgelerden takip

etmek mümkündür. Bunlardan en önemlisi bu kaynaşmalardan yararlanmak isteyen yerel ağaların göçmenleri hizmetleri/kanatları altına almaları şeklinde görünmektedir. Bu grupların yerel ileri gelenlerle ki çoğunu daha sonraki dönemlerinde Ordu kazasındaki âyanlık iddia ve mücadelelerinde görüyoruz, işbirliği yaparak bölgedeki etkinliklerini arttırmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz¹¹. Bölgedeki âyanların nüfus kazanma isteklerinin bir diğer sosyal altyapısını gayrimüslim göçlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Göç eden gayrimüslimleri, ekonomik güçlerini artırma adına, bir şekilde mülkiyetini ve yönetimini ele geçirdikleri topraklara yarıcı olarak yerleştirdikleri görülmektedir. Bu bölgede on yedinci yüzyıla kadar % 3'e kadar azalan gayrimüslim nüfus oranının 19. yüzyılda %20 seviyesine çıkmasının arkasında 18. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler olduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyıl sonu, 19. yüzyılın başlarından itibaren yörede gayrimüslim nüfus ve oranının artmaya başlaması bölgedeki sahil kentlerindeki Gayrimüslim nüfusun nispeten daha fazla oluşu, bu şehirlerin oluşumu ve gelişimi konusundaki asıl rolün ve ana unsurun onlara ait olduğu şeklindeki görüşlerin ortaya atılmasına sebep olmaktadır. Özellikle yabancı tarihçiler tarafından bilinçli, bilinçsiz hatta bazen kasıtlı olarak ortaya atılan bu görüşlerde kentin veya yerleşim yerinin tarihi geçmişine bakılmamakta, gayrimüslimlerin kimi kentlerde Müslümanlara oranla daha

(9) Feridun Emecen, "Doğu Karadeniz'de Âyanlık" *Belleten*, Sayı 242, Nisan 2001, s.194.

(10) Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011, 167; Bahaeddin Yediylidiz, "Gayrimüslimlerin yöreye olan göçlerinin on yedinci yüzyıl sonlarından itibaren başladığı, özellikle 19 yüzyılda hızlandığı ifade edilmektedir. Bunlar genellikle şehirlere ya da o zamana kadar boş olan güzellere yerleştiklerini" ifade etmektedir. *Ordu Tarihinin İzleri*, s.47.

(11) Yerel tarihi anlatılarda Ermenilerin Ordu topraklarına 18. yüzyılın sonlarında yerleştikleri belirtilir. Sivas, Şarki Karahisar ve Susehri bölgelerinden gelen Ermeniler Bayramlı kasabası (Eskipazar) civarındaki bazı köylere, birkaç aileden ibaret ufak topluluklar halinde yerleştikleri zaman buralarda yoğun bir Müslüman nüfus yaşamaktaydı. Ermeniler Bayramlı kasabasında çok kalmayarak yeni gelişmekte olan Bucak kasabasına göçtüler. Âyanlık mücadelelerinde beylerin ortadan kaldırılması ve merkezi otoritenin yerleştirilmesi sırasında, birçokları gibi bazı Ermeni ve Rum aileleri de Osman Paşa'ya yardımında bulunmuşlardı. Osman Paşanın Ermeni ve Rumlar Boztepe eteklerinde yerleşmeleri için verdiği topraklar bugünkü Taşbaşı Mahallesinin Rum ve Ermeniler tarafından bir iskan merkezi haline getirilmesine neden olmuştur. Hikmet Pala, *Bir Kentin Tarihi Ordu*, Ordu 2013, s.167-168.

yoğun olan ticari faaliyetlerinin merkez alındığı anlaşılmaktadır.

Bu konudaki bir örnek Ordu ilinin adını ve kentin kuruluşunu ilgisiz bir yere dayandırarak açıklamaya çalışan Fransız bilim adamı X. De Planhol'dür. Ordu adının Osmanlı metinlerinde geçmediğini Beauchamps adlı batılı bir seyyaha dayanarak ifade etmiştir. Sahilde yeni yeni gelişmekte olan Ordu'nun ise, P. M. Bijişkyan'ın Karadeniz kıyılarının tarihi coğrafyasını anlatan eserinde "*burası (Ordu) meskûn değildir ve ancak bizim zamanımızda Trabzonlu Hacı Avedik adlı bir çorbacı'nın himmetiyle her millete ait evler yapıldı*" ifadesine dayanarak, Kudüs'e giderek hacı olmuş, ticari faaliyetleri için bir üs haline getirmiş Trabzonlu müteşebbis bir Ermeni tüccarı olan Hacı Avedik tarafından kurulduğu kanaatine ulaşmaktadır. Ona göre Avedik'in bu teşebbüsü, en azından iki asırdan beri nüfus yoğunluğunun büyük olduğu Karadeniz'in güney-doğu sahilleri halkını sahilin daha batı kesimlerdeki, eskiden beri ağaçlı, bataklık ve yarı çöl ve ancak yakın zamanlarda iskân edilen kıyı delta ovalarına doğru iten büyük toprak kolonizasyonunun ve göç hareketinin bir parçasıdır. Bu sebeple muhtelif ırk ve dinlere sahip birçok kişi Hacı Avedik'i takip ederek Batıya göç etmişlerdir¹². Bu iddialar; Ordu adının daha 1455'e ait bulunan ilk tahrir defterlerinden beri Osmanlı kaynaklarında geçtiğini; yine bulunan vakıf kayıtlarından Bucak iskelesinde cami inşa ve tamirâtı ile bu camiye vakfedilen dükkânların kayıtlarının olması Hacı Avedik'in dükkânlarından 20-25 yıl öncesine dayanan kentleşmenin ve ticaretin en azından Müslümanların da bulunduğu bir sosyal ve ekonomik ortamda başlatıldığını gösteren Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız tarafından çürütülmüştür¹³.

Ordu şehrinin kuruluşuyla ilgili olarak ileri sürülen iddiaları ve Ermenilerin şehrin kuruluşunda Hacı Avedik ile sembolleştirdikleri rolleri; kentleşme ve ticarileşmenin artmaya başladığı, Anadolu nüfusunun sahillere doğru yöneldiği 19. yüzyılda, Müs-

lim-gayrimüslim unsurların iç içe bulunduğu sosyal ve ekonomik yapıda, birini diğerinden daha üstün tutan, öncelikli gören yaklaşımların doğru olamayacağı açıktır. Tarihçileri bu şekilde algılamaya iten en önemli sebebin, bu ortam içerisinde gayrimüslim unsurların zamanla siyasi, sosyal ve ekonomik tesirlerle nüfuslarının ötesinde bir etkiye sahip olmaları şeklinde yaşanan sürecin, geçmişe bakışı gölgelemesinde aranmalıdır. Kısaca 19. yüzyılın başlarından devlet yıkılıncaya kadar geçen sürede etkinlikleri artan gayrimüslim nüfusun bu durumu, eskiye doğru uzanan tarihi bakış ve yorumları da etkilemektedir.

2. Nüfus Defterlerine Göre (1834) Ordu Kazasında Nüfus Yapısı ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nde ilk kez II. Mahmut zamanında, 1830-1831 yıllarında, toprak yazımı vesilesi olmadan gerçekleştirilen genel nüfus sayımının kayıtları, insan, mekân ve zaman unsurlarını birlikte taşıdığı için gerek sosyal tarih, gerek demografi ve gerekse kent tarihi hakkında naklettiği bilgiler itibariyle vazgeçilmez birer belge niteliğindedir. Ayrıca doğum, ölüm, göç gibi nüfus hareketleri ve bunları tetikleyen hastalık, savaş, işsizlik, anarşi gibi unsurlarla ilgili verilerin tasnifi açısından da önemlidir. 1831 yılı nüfus sayımı, bir takım eksiklik ve aksaklıklara rağmen, Osmanlı demografisinin araştırılması bakımından da değer taşımaktadır. Nüfusun nitelik ve sayısal verilerini günümüze aktaran defterler özellikle yerel tarih üzerine çalışan araştırmacılar için önemlidir.

Nüfus defterleri bölgedeki gayrimüslimlerle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. 1043 numaralı nüfus defteri reayanın yazılmış olduğu defter olup, Karahisar-ı Şarkî'ye bağlı Ordu Kasabasındaki Ermenilerin kaydıyla başlamakta ve Rumlarla devam etmektedir¹⁴.

(12) Yediyıldız, Ordu Tarihinden İzler, s.71.

(13) Yediyıldız, Ordu Tarihinden İzler, s.72.

(14) Suat Feyyaz Günaydın, *1831 Nüfus Sayımına Göre Ordu Merkez Kazası Nüfusu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2011, s.23.

Daha sonra ise merkez dışındaki gayrimüslim erkek nüfus köy esasına göre cizye vergisi oranı (ala, evsat, edna olarak) ile beraber kaydedilmiştir. Merkezdeki Ermeni kaydı aynı zamanda cemaatin dini lideri (Keşişi, uzun boylu kara sakallı 52 yaşındaki Koyer veledi Melkun) ile başlamakta 65 hane boyunca düzenli gitmektedir. Merkezin kaydedildiği son kısımda cizye vergisi merkezli olarak, Ala 19, Evsat, 95, Edna 20, sagir 81, amelmende 5, olmak üzere 65 Hanede toplam 226 kayıt (erkek nüfus) söz konusudur. (Hane başına 6,95 kişi düşmektedir.) Ancak işlem görme-ye devam etmiş defterin, Ermeni göçlerinin yoğunluğunu gösterir biçimde merkezin kaydedildiği son kısmı son derece karışıktır. Kaydedilen fert olarak 226'ya kadar gelmiş fakat orada atlayarak 248-260 rakamları ile de kayıtlar düşülmüştür. Bundan sonra köy köy kaydedilen reayanın köy isminin hemen altına Rumlar için *Gümüştaneli*, Ermeniler için *Hemşinli* gibi geldikleri yerlerin kaydedildiği ifadeler görülebilmektedir. Ordu kent merkezi dâhil olmak üzere merkez kaza ve köylerinde 190 hanede 741 Ermeni erkek nüfusu kaydedilmişti¹⁵. (Hane başına 7,8 kişi gibi tahmini bir rakam düşmektedir ki bu hayli yüksek bir hane ortalamasıdır. Merkezden kırsal kesime doğru gidildikçe arttığı anlaşılan bu yüksekliğin de yine göçlere bağlı olabileceği düşünülmektedir.) Defterde yalnız erkek nüfus kaydedildiği için bu rakam ikiyle çarpıldığı takdirde yaklaşık nüfusu hesaplamak mümkündür. 1834 yılında Ordu merkez kazada 1482 Ermeni yaşadığı tahmin edilebilir.

Ermeni nüfusunun bulunduğu diğer kazalar ise 121 hanede 503 erkek nüfusun kaydedildiği ve tahmini 1006 Ermeni'nin yaşadığı Ulubey, 45 hanede 169 kişinin kaydedildiği ve 338 Ermeni'nin bulunduğu Perşembe'dir. Bu kazalardaki Ermeni yerleşim ve nüfusu ise ekteki tablolarda gösterilmiştir. Bu kazaların dışında Ordu'nun diğer kazalarında ise çok az Ermeni kaydedilmiş, Ebulhayr'da (Depe) 6 kişi, Aybasdı'da (Sa-

falık) 14 kişi. Habsamana, Pazarsuyu, Bolaman, Çamaş kazalarında ise hiç Ermeni kaydedilmemiş gibi görünmektedir¹⁶. Ancak ekteki tabloda görüleceği üzere buralarda cizye defterleri üzerinden yaptığımız tespitlerde gayrimüslimler tespit edilmiştir. Ancak bunların bölgenin özelliği dolayısıyla büyük oranda Rum olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla bunların arasında az sayıda Ermeni olabileceği tahmin edilmektedir. Ekteki tablolardan görüleceği üzere Rum nüfusta olduğu gibi, Ermeni nüfus da öncelikle Ordu kent merkezi olmak üzere, merkez kaza veya merkeze en yakın kaza ve köylerde toplanmış durumdadır. Buna göre 1831 nüfus sayımına göre Ordu ve kazalarında 359 hanede toplam 1423 erkek (tahmini 2846 kişi) olarak görünmekte, hane başına 7,9 kişi düşmektedir.

Batılıların, Gayrimüslimlerin sahil kentlerindeki etkinlikleri konusunda verdikleri bilgilerde düştükleri algı yanlışına bir örnek de Tanzimat öncesi Ordu'dan geçen İngiliz seyyah Hamilton'un Ordu ile ilgili izlenim ve bilgilerinde bulunmaktadır. 12 Temmuz 1835 Salı günü Ordu'ya gelen Hamilton, sahil boyunca 12 veya 14 kişilik İş-kampavye adı verilen hükümete veya ağalara ait teknelerin kıyıda yattığı bilgisini verdikten sonra antik Cotyora'nın kalıntılarını görmek üzere Ordu'nun birkaç kilometre batısındaki Bozukkale'ye gelmiş, bazalt bir yarımada kaya üzerine inşa edilmiş kalenin kalıntılarını görmüştü¹⁷. Hamilton'a göre *kasabada, 120 Rum ve 100 Ermeni evi vardı. Türkler, başlıca toprak sahipleri olarak sabil boyunca birçok yerde olduğu gibi, tepeler üzerinde tek bir ev ya da küçük mezralarda yaşamaktaydılar. Ona göre Türklerin bu davranışları, antik çağdaki seleflerine benzemektedir. Hamilton Türkleri barbar ve kavgacı olarak tanımlamıştı. Hamilton'un bu izlenimleri kısmen verileri doğ-*

(15) BOA, NFS.d 1043, s.3.

(16) Mustafa Büyük, *1831 Nüfus Sayımına göre Perşembe, Aybastı, Bolaman ve Çamaş Kazaları Nüfusu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ordu 2011, s. 50 vd. Bu kazalarda az sayıda Ermeni yaşadığı tahmin edilmektedir. Ancak bu kayıtlara girecek ölçüde olmadığı anlaşılmaktadır.

(17) William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842, s.267.

rularken, kısmen de büyük yanlışlara sebep olacak klasik seyyah söyleminden kaynaklanan yanlışlar içeriyordu. Hamilton, kasabada 120 Rum ve 100 Ermeni evi olduğunu söylerken yukarıda zikrettiğimiz nüfus defterlerini doğrulayacak bir oran ve sayıdan söz etmektedir. Ancak kent merkezi olarak yalnızca Bucak nahiyesinin merkezi Bucak'tan bahsetmekte kasabanın merkezi olarak gayrimüslimlerin yaşadığı Bucak'ı görmektedir. Türklerin kentteki etkinliklerine dair hiçbir şey yazmaz. Türklerin ise kasabanın dışında tepelerde dağınık bir biçimde yaşadıklarına dikkat çekmekte (ki şimdi Keçiköyü'nü kasabanın bir parçası ve uzantısı olarak algılamakta) dolayısıyla Türk nüfusa ait hiçbir veri vermemektedir¹⁸. Klasik bir seyyah söylemi ile Ordu kasabasını yalnızca Rum ve Ermenilerin yaşadığı bir kasaba olarak görmek/görmek istemekte, Türklerin bölgedeki durumunu bölgenin antik nüfusunun barbarlığına ve kavgacılığına benzetmektedir.

6

Hamilton'un Ordu'ya geldiği yıl Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımı yeni bitmişti ve bölgedeki Nüfus defterine göre; Kaza-i Ordu Bayramlı şeklinde geçen ve Karahisar-ı Şarki livasına bağlı Ordu'da nüfus defterlerinde ayrı mahalle kaydedilmemişti. Ordu kent merkezi için iki ayrı yer ismi geçmektedir. Bunlardan birisi Bucak diğeri ise *Karye-i Keçi* olarak geçen Keçi köyüdür. Bugün her ikisi de Ordu kentinin merkez mahalleleri konumundadır. Ancak Keçi köyü "*Karye-i Keçi Tabi Nahiyeye-i Mezbure ve Nefs-i Kasaba-i Ordu Bayramlı*" denilerek hem şehrin merkezi olarak kabul edilmiş hem de şehirdeki Müslüman nüfusun kaydedildiği yer olmuştur. 17. yüzyıla kadar Müslüman bir köy olarak kayıtlı Bucak ise gayrimüslimlerin kaydedildiği bir alan olarak görünmektedir¹⁹. Belki çok daha önemli bir işaret de Ordu Bayramlı kasabasının merkezinin Bucak değil, Keçi köyü olarak kaydedilmiş olmasıdır. Defterdeki veriler derlendiğinde, 1835 yıllarında Ordu kasabasında tahmini olarak 944 Müslüman, 716 Rum ve 440 Ermeni'nin yaşadığı ortaya

çıkılmaktadır. Hamilton'un 120 Rum ve 100 Ermeni hanesini eserinde zikrederken 174 hane Müslümanı görmemiş olması dikkat çekicidir. Bu tarihlerde Ordu'nun, toplam nüfusu 2100 kişiyi aşan bir iskele kasabası haline dönüştüğünü anlayabiliyoruz.

Burada dikkati çeken bir husus da Keçi köyü kaydedilirken asli nüfus ile göçebe nüfusu arasındaki farktır. Köyün 44 hanede 208 erkek nüfus kaydedilmişken göçebe denilen ve buraya sonradan gelip yerleşen hane ve kişi sayısının neredeyse 3 kat daha fazla oluşudur. Buradaki göçebe ifadesi konar-göçer anlamında olmayıp Tanzimat devrine ait bir başka belgede bu kavrama ait bilgi verilmiştir. Bu belgede "*Ordu sancağını oluşturan kazalardaki Müslim ve gayrimüslim halkın haylicesi göçebe makulesinden olup, bunların her birisi hayli sene önce başka sancak ve kazalardan çeşitli sebeplerden dolayı buraya göç etmişler ve başkalarının mutasarrıf oldukları arazilerini ziraat ve hırsatle idare etmektedirler. Şimdiye kadar birkaç defa yapılan tabirde de livaya kayd olunarak eski (yerli) abali hüküme girmişlerdir. Bunlardan bazıları durumlarını iyileştirerek tedarik etmiş oldukları arazi ve mülklerinin geliriyle geçinir hale gelmişlerdir. Ancak hasbelkader hiçbir araziye ve gelir kaynağına sahip olmayan, âyân mücadelelerinde bulunup ihya olan başkalarının arazi ve çiftliklerini ekip biçerek geçimini sağlamakta*" oldukları ifadeleri yer almaktadır²⁰. Dolayısıyla Keçi köyünde "göçer" olarak kaydedilmiş olan bu nüfusun başka kaza ve köylerden geldikleri, 1835 yılına gelinceye kadar Ordu kasabasının hayli göç aldığı ve bunların da ifadelere görüldüğü üzere "hayli sene önce",

(18) Doğu Karadeniz'deki sahil kentlerinin oluşumunda ortaya çıkan parçalı kent yapıları ile ilgili olarak bkz Feridun Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005.

(19) *Bu köyde bane hesabıyla 44+128=174 hane söz konusudur. Keçi köyünün Müslüman erkeklerinin toplam sayısı ise yerli ve göçebe toplam olarak 108+329=437 kişidir. Buradan nüfusu ikiryle çarparsak Ordu kasabasının merkezi olarak kabul edilmiş Keçi köyünde toplam nüfusun 874 kişi olduğu tahmin edilebilir. Buna Bucak'taki yönetici ve tek banelik erkek nüfusu da eklersek 30+5=35 ikiryle çarptığımızda 70 kişiyi de eklersek 944 rakamına ulaşırız. Bu tabmini bir rakamdır. 1835 yılında Ordu Bayramlı kasabasında 944 Müslüman'ın yaşadığını göstermektedir. BOA, NFS.d. 1041, s.3 vd.*

(20) BOA, A.MKT.UM, 468-48, 29 Ramazan 77 Ordu Liva Meclisi Mazbatası

“şimdiye kadar birkaç defa yapılan tahrirde livaya kayd olundukları” ifadelerinden de en azından bir nesil önce buraya geldikleri anlaşılmaktadır. Kentin bir iskele pazar kasabası haline dönüştüğü belki gayrimüslimler kadar olamasa da Müslümanlar için de cazip imkânlar sunduğu, kasabanın çevre köy ve kazalardan hayli göç aldığı ve bunun birkaç nesildir devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu durum, kentin gelişiminde bilerek/bilmeyerek Müslümanları ihmal veya göz ardı eden yaklaşımları yalanlamaktadır.

3. 19. Yüzyılda Nüfus Gelişimini Etkileyen Hususlar ve Ermeni Nüfusu

19 yüzyılda Ordu’da nüfus yapısına damgasını vuran temel olayların başında göçün geldiğini söylemeliyiz. Elbette nüfus yapısının tarihi süreçteki demografik gelişimini göz ardı ediyor değiliz. Ancak asıl yapıyı etkileyen en önemli kavramın ve olayın “göç” olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. 19 yüzyıl boyunca Müslümanların ve gayrimüslimlerin sahile ve merkezlere doğru olan göçü, buradan sahil boyunca batıya doğru olan göç, gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak başka devletlere olan göçü, geri çekilmekte olan Osmanlı topraklarından -Kafkas ve Balkanlardan- Ordu kazasına gelen göç, nihayetinde gayrimüslimlerin hemen tamamen kazadan göçü. 18. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar devam eden tüm bu göç hareketleri Ordu kazasındaki nüfus gelişimini doğrudan şekillendirmiştir.

Ordu kazasında gayrimüslim nüfusun önce sayı, sonra oran olarak artmaya başlaması 19. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Dolayısıyla gayrimüslim nüfusun artışı ile kentleşmenin birbiriyle yakından ilgili olduğu görülmektedir. Ordu’nun, bugünkü yerinde 1780-1790’larda kurulmuş olduğu, 1834’lerde şehrin oldukça gelişmiş olduğu belirtiliyor²¹. Sahillerdeki kentleşmenin başlamasının sebebini ilk planda çok daha geniş bir coğ-

rafyada yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmelerde aramak gerekir. Özellikle Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması gibi gelişmelerin hiç kuşkusuz sahillerdeki kentlerin oluşmasındaki ve büyümesindeki yeri önemlidir. 19. yüzyılda imparatorluğun büyüyen uluslararası ticaretine hizmet eden liman kentlerinin ortaya çıkması sayesinde kıyı bölgelerinde nüfus yoğunlaşması görüldü. Liman kentleri demografik bakımdan, genel nüfustan çok daha hızlı bir artış gösterdi. Bu kentlerin çoğu derin deniz limanlarıydı ve ardbölgeleriyle kurulmuş ticaret bağları vardı²². Bu gelişmeleri takip eden husus, sahillere doğru olan göçün artmasıdır. Ordu’nun 18. yüzyılın sonlarında ardülkesindeki malların ihraç edildiği bir iskele olarak başlayan kentleşme süreci, Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte gittikçe hızını artırmış, yüzyılın sonuna doğru ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı, mütevazı ölçekli bölgesel bir merkez haline gelmiştir.

Hiç kuşkusuz Avrupa merkezli ekonomik gelişmeler ve Batı ile yapılan ticaret, başlangıçta halkın bütün kesimlerine eşit şartlar sağlamış olmalıdır. Fakat zamanla, kapitülasyonlar, Batılı tüccarların ilişkilerinde gayrimüslimleri tercih etmeleri gibi sebepler sahil kentlerinde gayrimüslim nüfusa avantaj sağladı. Gayrimüslim nüfusun Anadolu’nun iç kısımlarından sahillere doğru olan hareketleri, 19. yüzyılda hızlanmıştı. Sahil kentlerinin hızlı nüfus artışıyla beraber Trabzon, Giresun gibi liman kentlerine göç ederek gelen Rumlar, bu kentlerde serbest girişime ve dış ticarete dayanan çok hızlı bir gelişme gösterdiler. Ermeni, Rum göçmen ve tüccarların hızlı bir şekilde Müslümanların yerini alması, köy ve kasabaların etnik bileşimini değiştirdi. Bu, önceden belirlenmiş bir kolonileşme planının gerçekleştirilmesinden çok, ekonomik fırsatların değerlendirildiği bir süreçti²³.

(21) Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.55.

(22) Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2000, s.176.

(23) Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.87.

Tanzimat'ın getirmiş olduğu yönetim reformu taşrada uygulamaya konulduğunda birçok problemler çıkmış ve sosyal tepkilere neden olmuştu. İdari teşkilatta yapılan ıslahat, valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması şeklinde ortaya çıkmış, bunun taşradaki uygulama biçimlerinden birisi müşiriyyet ve sancakların yeni taksimata tabi tutulması ve buralardaki mali sistemin merkezileştirilmesi olmuştu. Angaryanın ve iltizam sisteminin kaldırılması, yerine yeni sistem ikame edememekten doğan mali kargaşalar ve bu kargaşaya doğan tepkiler, Tanzimat'ın taşradaki görünümünden birisidir²⁴.

“Tanzimat'ın taşrada yarattığı bu kargaşa ortamından faydalanmak isteyenler, bunu engellemeye çalışanlar, suistimallere maruz kalan Müslüman ve gayrimüslimler, bundan doğan şikayetler, sancak, kaza ve nahiyelerinde meydana gelen değişimler”, 1850'li yılların Ordu Kazası için de yapılabilecek temel değerlendirmeleri arasındadır. Bu dönem belgeleri genelde, vergi yolsuzlukları, bu yolsuzluklarda dönemin yönetici ve ayanlarının rolleri, (ki genelde nahiyelerinde her iki sınıfı da kendilerinde bütünleştiriyorlardı), halkın vergi ve vergi toplama şekli konusundaki sıkıntı ve şikayetleri, hatta buna bağlı olarak yaşanan göçler veya göç tehditleri, kaza ve nahiyelerinde merkez ve sınır düzenlemeleri Ordu Kazası ve ilgisi dolayısıyla Giresun kazası için geçerli olan bir manzardır.

Tanzimat devrinde yaşanan idari yapılanma yalnızca eyaletler düzeyinde değil, aynı zamanda eyaletlerin içinde de cereyan etmişti. Bu yeniden yapılanmalar sırasında bir kazaya bağlı diğer kaza ve nahiyelerde oynamalar yapılabildiği gibi uzun dönemler boyunca merkezlik yapmış kentlerin bu statüsü de değiştirilebilirdi. Tanzimat döneminde bir ara Ordu kazasının kaymakamlık merkezinin Giresun'a taşınması ve bunun sonucunda ortaya çıkan problemler de bu konuya ait bir örnektir. Belki burada konuyla ilgili olan husus bunun gibi Tanzimat düzenlemeleri ve merkezîyetçilik arayışlarına kazanın gay-

rimüslim halkının nasıl tepkiler verdiğidir. Tüm kaza ahalisinin Müslümanlar, Rumlar, Ermenilerin hep birden söz birliği etmişçesine beraber veya tek cemaat olarak merkeze yazdıkları şikayetnameler, mahzarlar dikkati çekmektedir. Ordu kazasında Ermeniler de patrikleri aracılığı ile Babıali'ye ulaşarak memurlarını dile getirmeye çalışmışlar ve kaza merkezinin tekrar Ordu'ya taşınması için uğraşmışlardı. Tanzimat'ın getirdikleri ilerdeki yıllarda Müslüman ve gayrimüslim ayırımını belki daha da keskinleştirmiş olabilir ancak bu dönemde tüm kaza halkının ortak çıkarları üzerinden aynı gerekçelerle itiraz etmeleri ve beraber hareket etmeleri dikkati çeken bir olgudur.²⁵

Tanzimat uygulamalarının kazadaki göçler üzerindeki etkisi ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Ancak bu dönemde bir taraftan Ordu'ya, (sahile) doğru bir göç söz konusu iken diğer taraftan da kazadan batıya doğru bir göç hareketi izlenmektedir. Örneğin Ordu sancağında gayrimüslimlerden bir takım kimseler aşar memurlarından gördükleri bazı muamelelerden dolayı göçecekleri uyarısında bulunmuşlardı. Belgede istekleri yerine getirilmezse “göç edecekleri” ifadeleri dikkati çekmektedir. Buradan en azından bölgede “göçün” isteklerin yerine getirilmesi için mağdurlar tarafından yetkililere karşı bir sosyal tehdit olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Durum araştırılınca gerçekte, bunun kaza

(24) Halil, İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1986, s.1536-1544.

(25) BOA, MVL, 570/61, 7.L.1274; İ.MVL.400/17407, 28,Receb, 1274 tarihli Daha ziyade müderris, tüccar ve hanedan mensubları mühürlü 165 imzalı mahzar; BOA, İ.MV, 573/82, 17.S.1274. Belge, “*Trabzon eyaletine bağlı Ordu sancağında kazaların ulema (alimler) ve süleba (Salibler) ve huteba (batipler) ve secdeban ve muhtarlar ve tüccarlar ve esnaf ve bütün Müslim ve Gayrimüslim kullarının gönderdiği samimi mahzarıdır*” diyerek başlıyor... Gerçekten de imza ve mühürlere bakıldığında dönemin sosyal ve siyasi hiyerarşisini takip eder bir biçimde önce Ordu hanedanından ayanlar, müftü, nüfus nazırı, bürokraside görevli katipler gibi merkez bürokrasisinin imzaları görülmekte. Arkasından kaza müdürleri (yalnız Aybasdı, Bolaman, Çamaş, Fermude, Ulubey, Ebulhayr, Perşembe, Pazarsuyu kazasının imza yerleri açılmış fakat mühürleri yoktur) bulunmakta arkasından da bunların yönetiminde bulunan azalar, imamlar, muhtarlar, Ermeni ve Rum Kocabaşlar (muhtarlar), müderrisler, ulema, hatibler, vücuhun (ileri gelenlerin) ve sonunda da halktan bazı kişilerin (ki bunların da yine ileri gelenler olduğu anlaşılmakta), yer almakta. 424 imzanın sekseninin gayrimüslimlere ait olması da bir başka dikkati çeken husustur.

ve nahiyelerin sınırlarının ve bağlı oldukları kaza merkezinin değiştirilmesinden doğan bir memnuniyetsizlik olduğu anlaşılmıştır²⁶.

Ordu Kazası'ndaki nüfus ve bileşenlerine göre artış eğilimleri ise bir karşılaştırma yapılabilmesi için salnameler, 1882-1893 Sayımı ve 1914'te biten nüfus sayımlarından hareketle değerlendirilmiştir. Ordu Kaza'sında 1869 salnamesine göre 68298 (erkek nüfusun ikiye çarpılmasıyla elde edilmiştir) kişi vardı. Bunun 53.478'i Müslüman nüfustu. Müslüman nüfus 1869'dan 1914'e kadar geçen 45 yıllık sürede % 107 oranında büyüyerek 111.421 kişiye yükselmişti. Anadolu ve vilayet ortalamalarının üzerindeki nüfus artışının sebebinin göçler olduğu anlaşılmaktadır. Ordu Kazasındaki Rum Nüfus ise, 1869'da yarısına yakını (%49), merkez kazada olmak üzere toplam 9.398 kişidir. Yine 1869'dan 1914'e kadar geçen 45 yılda Ortodoks nüfus % 100 oranında artmış ve 18.505 olmuştu. 1869 tarihinde kazada Rum nüfusun oranı %13,7 iken, 1904 yılında %11,9'a düşmüş, 1914 yılında ise biraz yükselerek % 13 olmuştur.

Genel olarak Trabzon vilayetindeki nüfus istatistiklerinin daha düzenli bir şekilde tutulduğu bilinmektedir. Keza Ermenilere ait kayıt ve istatistikler de çok iyi ve düzenli tutulmuştu. 1869'dan 1918'e kadar düzenli bir ivmeyle (bazen de hızla) bozulmakta olan Osmanlı-Ermeni ilişkilerine rağmen, Osmanlı istatistiklerinde Trabzon'daki Ermeni nüfusunda devamlı ve düzenli bir artış gözlenmektedir²⁷. Vilayet genelindeki Ermeni nüfusu düzenli ve 1870'den 1914'e kadar geçen 44 yıllık sürede 32.798'den 68.269'a yükselerek, iki katından fazla (% 108 oranında) arttığı görülmektedir. Ordu kazasında da en hızlı artış oranı Ermeni nüfusa aittir. (1869'dan 1914' kadar geçen 45 yılda Ermeni nüfusu 5.422'den 12.349'a iki katından fazla (% 227,7 oranında) artacaktır. Ermeni nüfus artışındaki asıl sebep yine göçlerden, özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinden sahile

ve batıya doğru olan nüfus hareketliliğinden kaynaklanmaktadır. Bu süre içinde kaza genelindeki nüfusun ise % 78'ini Müslümanlar, % 13'ünü Ortodokslar, yaklaşık % 8'ini de Ermeniler teşkil edecektir.

Nüfus dağılımı içinde en dikkati çeken hususun özellikle Ermeni nüfusu olmak üzere gayrimüslimlerin Ordu kaza merkezi ve köylerinde toplanmış olmasıdır. (1869'da %50,3'ü merkez kazada iken, 1904 yılında bu oran %53,7 olmuştur.) Gayrimüslimlerin ilerleyen yıllarda (1869-1904) tüm kaza içinde merkez kaza ve köylerinde, merkez kaza içinde de köylerden ziyade Ordu şehir merkezinde toplanma eğiliminin arttığı görülmektedir. Bu eğilim sonucunda küçük de olsa Ermeniler lehine Rum nüfus aleyhine olarak bir değişme görülmektedir. 1869'da merkez kaza ve köylerinde Rum ve Ermeni oran % 20,1 ve 10 iken 1904 yılında %18,2 ve %14,4 şeklinde Ermeniler lehine bir değişme gözlemlenmektedir. Ordu merkez kazasında ise 1869'dan 1904'e kadar geçen 35 yılda Müslüman nüfus % 74,8, Rum nüfus % 63, Ermeni nüfus ise % 116 artmıştı.

Kentleşmeyle beraber oluşan esnaf ve tüccar sınıfının sahillere doğru olan yeni göçleri özendirdiği açıktır. Liman kentleri, kentleşmenin en yoğun olduğu, göçlerin başladığı, bittiği, fikirlerin ve karşı fikir ve tepkilerin yükseldiği yerler olacaktır. Gayrimüslim nüfusun kent veya kent civarında bulunuşu, onların ekonomik, kültürel, sosyal olarak milliyetçi, ayrılıkçı fikirlerden etkilenmesi ve bununla ilgili teşkilatlanmaların içinde hatta genelde başında yer almalarına sebep olmuştur. En azından bu tür örgütlenmelerin şehirli gayrimüslim aydınlar arasında daha yoğun olduğu söylenebilir²⁸.

(26) BOA, A.MKT.MVL, 133/13, 03.10.1861.

(27) McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.56.

(28) 1888 yılında Ordu, Ünye ve Terme'de çeşitli dillere vakıf Kırkor adlı bir Ermeni rahibin halkla görüşerek müfsid fikirler aşıladığı, rahibin dolaşmasına engel olunması için gerekli tedbirlerin alınması istendiğini görüyoruz. BOA, DH. MKT, 1515/58, 25.06.1888, Trabzon Vilayetinden Adliye ve Mezahib Nezaretine.

4. Bir Nüfus Dinamiği Olarak Ordu Yöresinde Ermeni Göçleri

Bölgenin nüfusu ve sosyal yapısı üzerinde etkili olmuş göç hareketleri yalnızca Müslümanları değil gayrimüslimleri de içermektedir. Hatta nüfusa oranı ve yoğunluğu düşünülürse gayrimüslimler için daha geniş ve kapsamlı olduğu söylenebilir. Ordu ve çevresindeki gayrimüslim nüfus, takip edilebildiği 1613 yılına kadar % 3'ün altındayken, 19. yüzyılın ikinci yarısında %18-21'ler seviyesine gelmesi, bu konuda tabii olmayan bir nüfus artışına işaret etmektedir. 19. yüzyılda sağlık, güvenlik ve ekonomik şartların iyileşip doğum oranlarının yükselip, ortalama yaşam süresinin arttığı, yani tabii nüfus artışının haricinde bölgedeki nüfus artışının temel sebebinin göçler olduğu ifade edilmiştir.

Bir sahil kasabası olarak Ordu'ya yapılan göç ve yerleşmeyle ilgili olarak anlatılmakta olan yerel hikâyeler de yine 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı'nın genel görünümüne uygundur. Yani ıslahatlarla merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan devletin, ayanlarla; ayanların birbirleriyle veya devletle yaptıkları mücadelelerde ortaya çıkan güvenlik, güç ve hâkimiyet sağlama amacına yönelik çabalar arasında Ermeniler şimdiki Ordu merkeze yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdi. 19. yüzyıla kadar, batıya ve sahillere doğru olan gayrimüslim göç hareketinin genel sebepleri olarak; *"gelişmiş fırsatlara ve daha güvenli olan bölgelere gidiş"*, *"17. yüzyıl sonrası Osmanlı-İran ticaretinde daha etkili olmaya başlayan Ermenilerin ticaret yolları boyunca yayılışı"*, *"iç kısımlardaki madenlerin kapanmasıyla birlikte gayrimüslimlerin sahillere doğru yönelişi"*²⁹, *"kaynağını da en azından iki asırdan beri nüfus yoğunluğunun büyük olduğu Karadeniz'in güney-doğu sabbileri balkım sabilin daha batı kesimlerindeki, eskiden beri ağaçlı, bataklık ve yarı çöl ve ancak yakın zamanlarda iskân edilen kıyı delta ovalarına doğru iten büyük toprak kolonizasyonu ve göç hareketinin bir parçası"* şeklinde değerlendirmek mümkündür. Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen bu göç ha-

reketi 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle siyasi merkezli olmak üzere sosyal ve ekonomik sebeplerle Anadolu dışına da yönelmişti. Rusya'nın Kafkas politikası sebebiyle bölgedeki Müslümanları Osmanlı ülkelerine doğru gitmeye zorlarken, Karadeniz'deki gayrimüslim unsurları kendi topraklarına olan göçlerini teşvik etmesi, bölgeden gayrimüslim grupların Rusya'ya doğru göçünü hazırlamıştır. Anadolu'dan pek çok Ermeni ve Rum Hıristiyan ailesi yerleşme niyetiyle Kırım'a gitmişti

*"Ermenilerin Ordu'ya 18. yüzyılın sonlarında, Sivas, Karabısar ve Suşebri bölgelerinden geldikleri, ilkönce Bayramlı ve çevresine birkaç aileden ibaret ufak topluluklar halinde, büyük toprak sahiplerinin yanında yerleşmeye başladıkları ifade edilmektedir. Buradan gelişmekte olan Ordu Bucak kasabasına yerleşmeye başlamışlardı"*³⁰. Ermeni kayıtlarında Ordu Kazası'nda yaşayan özellikle (gügüm, ibrik, bakraç) zanaatıyla uğraşan Ermenilerin 18. yüzyılda kasabaya gelen Hemşinli ve Karadere'li'ler olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Boztepe mahallesine yerleşmiş olan Ermeniler 19. yüzyılın ortalarına kadar pek varlık gösteremezken, Tamzara ve Giresun'dan gelen Ermenilerle birlikte Zeytun ve Saray mahallelerine yerleştikleri ve liman ticaretinde söz sahibi oldukları belirtilmiştir³¹. Ermenilerin bir kısmının Hemşin'den göç ettiklerine dair bilgiyi Nüfus defterleri de doğrulamaktadır. Ordu kaza merkezindeki Ermenilerin tamamının kökenlerine dair bilgi bulmak mümkün görünmemekte fakat en azından Çavuşlar, Emekse Burtan köyündeki Ermenilerin

(29) Bölgede sözlü kültürden gelen rivayetler bölgenin maden kaynaklarının yoğun bir şekilde işletilmeye başlanmasında gayrimüslimlerin etkili olduğu şeklindedir. Yani kazadaki madencilik faaliyetlerinin gayrimüslimlerin elinde olduğu veya çıkarılması ve işletilmesinde gayrimüslimlerin etkili olduğuna dair sözlü rivayet ve söylemlerin tarihi belgelerine ifade edilen gelişmelerle tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Madenlerin kapanmaya başlaması sonrası bölgeden göç edenler ve bölgenin potansiyel maden kaynaklarının kullanılmasına dair bu göçlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Madenler ve gayrimüslim nüfusun ilişkisini nüfus defterlerinde de görmek mümkündür. BOA, NFS.d 1043, s.68 vd.

(30) Ordu ve çevresindeki etkin ailerden Şeyhoğulları ile Kadoğulları arasındaki olayları bastıran Trabzon valisi Osman Paşa'nın, mücadelelerin içinde kalan Ermenileri güvenlik gereğiyle Ordu Boztepe eteklerine yerleşmelerine müsaade edilmişti. Sıtkı Çebi, *Ordu Şebri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, İstanbul 2000, s.80.

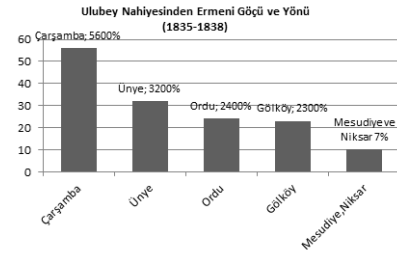
(31) Kemal Saylan, *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Trabzon, s.54.

kaydın başındaki Hemşin ifadesinden buradan geldikleri anlaşılmaktadır.

Kazadaki gayrimüslimlerle ilgili olarak 1837 tarihli “*Nefs-i Ordu ve Bayramlı kazası nahiyelerinin köylerinin muhtar ve reayalarının kocabaşları ve kâhyalarının*” kaydedildiği defter, yöredeki gayrimüslim varlığı hakkında bir fikir vermektedir. Tanzimat döneminin merkezîyetçi yapı oluşturma çabalarının bir göstergesi olan defterde, gruplar halinde yazılan köylerde, Müslümanların muhtar-ı evveli, muhtar-ı sanisi ve imamları, gayrimüslimlerin ise kocabaş ve kâhyaları kaydedilmişti. Ermenilerden, Bucak, İhtiyar, Şayıb ve Uskara nahiyelerinde toplam 11 yerleşim yerinde 2 kocabaş ve 4 kâhya, Rumlardan ise; Merkez, Bucak, Uskara ve Fermude nahiyelerinde 20 yerleşim yerinde 5 kocabaş ve 7 kâhya kaydedilmişlerdi³². Rumların Ermenilere göre daha merkeze yakın ve merkezde yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Nüfus sayımından sonra alınan kararlar tüm nüfus eğilimleri takip edilmeye çalışılmıştı. Bunun için belirli periyotlarda imam ve muhtarlar tarafından gönderilen bilgiler mahalli nüfus idareleri tarafından merkeze bildirilmiş ve bu bilgiler merkezdeki defterlere işlenerek güncellenmeye devam edilmişti. Bunun yanında daha köklü nüfus değişimleri için de ayrı defterler tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Tanzimat döneminde, Ermenilerin (gayrimüslimlerin) kaza içine ve dışına doğru olan göç hareketlerinin takip edildiğini ve bunun için defter tutulduğunu görüyoruz. Fakat bu takibatın siyasi bir mahiyetten ziyade, göçler dolayısıyla tahsili güçleşmekte olan cizye vergisinin toplanmasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir defterde 9 Mayıs 1835’den 6. Ağustos 1838 tarihine kadar geçen üç yıllık süre zarfında Ordu’nun Ulubey nahiyesinden göç etmiş olan Ermenilerin; ayrıldığı köy, gittiği yer, bulunduğu cizye sınıfı, ailedeki büyük küçük tüm erkek çocukların adları, yaşları ve görünüşleri kaydedilmişti³³. Göç edenlerin büyük kısmının cizye oranının “edna” pek azının

“evsat” olarak nitelendirilmesi ve hiç “ala” olmaması bunların mensup oldukları sosyal ve ekonomik çevreye ve göçlerin ekonomik boyutuna dair bir ipucu olarak kabul edilebilir. Defterde, aileleriyle beraber erkek çocuk, kardeş, yeğen, torun ilişkisi içerisinde 147 kişinin kaydı vardır. Defter dar bir alana ve üç yıllık kısa bir periyoda ait bilgiler verse de, göç hareketinin yönü ve yoğunluğu hakkında bize bazı fikirler vermektedir. Bu 147 kişiden 56’sı Çarşamba’ya, 32’si Ünye’ye göç etmişti ki batıya ve sahile, tarım ve ticaret merkezlerine doğru yoğun bir göç olduğu görülmektedir. Yine önemli bir kısmı (24’ü) kaza merkezi olan Ordu’ya, göç edecektir ki bu da ticari fırsatlar sunan kent merkezine doğru gidişi göstermektedir. Yalnız 23’ü Gökçöy’e (yatay olarak bir başka kazaya), 10’u Mesudiye ve Niksar’a, iki kişi de kaza içinde başka bir köye göçmüşlerdi. Dolayısıyla göçlerin %23’ü yatay veya iç kısımlara doğru yapılırken %77’si sahile ve batıya doğru yapılmıştı.

Ermeni kayıtlarında 1850 yıllarında Ordu şehrindeki Ermenilerin 100-120 hane kadar oldukları belirtilmektedir. Ordu Kasabasında ilk kiliselerini 1856 yılında, okullarını da 1860 yılında yaptırmışlardı³⁴. Bu bilgiler nüfus defterleri ve Hamilton’un izlenimleri ile büyük oranda uyum göstermektedir³⁵.

(32) BOA, ML. CRD, Defter no 17, 07.08.1837.

(33) BOA, ML. CRD, Defter no 232.

(34) Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, s. 59, 79.

(35) Onnik Efendiye göre; 1875 tarihinde 350 evlik küçük bir kasaba halini alan Ordu’daki evlerin 120’si Ermenilere aitti. Bucak kasabasının süratle yayılıp gelişmesi asıl 1875’ten sonra başladı. Bu gelişmeyi dışarıdan gelen göçmenler sağlıyor. Kasabanın yeni konukları Perşembe’den (Efirli bölgesi) Tamzara, Şebinkarahisar, Hemşin, Tokat’tan ve 1877’de Batum’dan gelen göçmenlerdir. 1912 yılında Ordu kasabasında 500 Türk, 500 Ermeni ve 1500 Rum evi olduğu, şehrin 15000 nüfusu bulunduğu, şehirde 17 çapulacı, 11 kunduracı, 14 mobilyacı, 22 demirci, 16 bakırcı, 17 terzi, 40 manifaturacı, 50 manav, 35 kahve, 10 meyhane, 71 bakkal bulunduğunu işleri yönetenlerin çoğunun Rum ve Ermeni olduğunu yazar. Pala, *Bir Kentin Tarihi Ordu*, s.168-169.

Raymond H. Kvorkian ve Paul B. Paboudjian tarafından yazılan “*Les Armeniens Dans L’empire Ottoman A La Veille du Genocide*” başlıklı eserde Ordu kazası genelinde 13.565 Ermeni nüfus olduğu, Bu nüfusun 3002 kişininin Ordu merkez kazasında bulunduğu belirtilmişti. Ordu’da Ermenilerin 80 köyü (Doğrusu yerleşim yeri olmalıdır. Çünkü mahalle olarak geçen her birimi müstakil köy olarak gördüğü anlaşılmaktadır), 25 kilise, 28 okulları bulunmaktaydı. Ordu kazasında bulunan Ermeni yerleşimcilerin çoğunun 18. yüzyılın başlarında Hemşin ve Sev-ked (Araklı ilçesi Karadere Havzası)’ndan göç ederek gelen Ermenileri olduğu belirtilmiştir³⁶.

Anadolu’nun iç kesimlerinden gelen bu göç hareketi 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle sosyal ve ekonomik sebeplerle Anadolu dışına yönelmişti. Rusya’nın Kafkas politikası bölgedeki Müslümanları Osmanlı ülkelerine doğru gitmeye zorlarken, Karadeniz’deki gayrimüslim unsurları kendi topraklarına olan göçlerini teşvik etmesi, bölgeden gayrimüslim grupların Rusya’ya doğru göçünü hazırlamıştır. Anadolu’dan pek çok Ermeni ve Rum Hıristiyan ailesi yerleşme niyetiyle Kırım’a gitmişti. Seyahatleri sırasında yerel din adamları tarafından basılan ve Rus konsolosu tarafından seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte birçok göçmen Rum ailesi fikir değiştirip Türkiye’ye geri dönmeye karar vermişti. 1869 yılında Rumlar Sultana hitaben Türkiye’ye geri dönmek konusunda izin ve yardım isteklerini belirten bir mektup göndermişlerdi³⁷.

Ordu sancağı kazalarında İslam ve Hıristiyanlardan gayri meskûn birçok aile olup bunların başkalarının sahip oldukları arazi de çalıştıkları, durumu iyileşenlerin emlak ve arazi tedarik ederek ziraatla uğraştıkları belirtilmektedir. Bunların Akköy kazasında bulunanlardan bazılarının yabancı ülkelere veya diğer yerlere gitme düşüncesinde oldukları haberi alınmıştı. Bunun üzerine bölgeye bir memur tayin edilerek durum araştırılmış

ve bunların göç edeceklerine dair herhangi bir ipucu vermemişlerse de kendilerinden talep olunan kira bedellerinin yüksekliği, arazi sahipleri tarafından çıkarılan zorluklar ve istenilen yüksek bedeller sebebiyle huzursuz oldukları gibi ayrıca aşar memurlarının elinde bulunan ölçüklerin nisabından fazla olduğundan dert yanarak düzeltilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine ellerindeki araziler için mutedil kira bedelleri ve nizami ölçülerle ayarlanacak ölçülerle alınacak vergilerin alınması için Ordu Kaymakamı Ali Paşa’ya yazı gönderilmişti.³⁸

Gayrimüslimlerin sahillere doğru olan göçlerinin memnuniyetsizliklere rağmen devam ettiği anlaşılmaktadır³⁹. 1887 yılında Ordu kazasından 120’den fazla gayrimüslim (44 hane) Rusya’ya göç etmişti. Gidenlerin ekserisi Rusya’da yerleştikleri için bunların bedelat-ı askeriyeleri kefillerinden talep edilmiş, kefilleri de, bu şekliyle kefil olmadıklarını söyleyerek, reddetmişlerdi. Yetkililer bir taraftan verginin takibi ve kaybı önlemeye yönelik bazı tedbirler alırlarken, diğer taraftan bir kaza veya köy halkından toplu göç izinleri için Babıâli’nin bilgi ve müsaadesi olmadan pasaport verilmemesi de kararlaştırılmıştı⁴⁰.

Ordu yöresinden Rusya’ya yapılan Ermeni göçlerini adeta özetleyen, Ermeni kadınların gözünden Rusya’ya göç etmiş olan kocalarının dönmelerine ya da kendilerinin de gitmesine izin verilmesi için Sadarete yaz-

(36) Pala, *Bir Kentin Tarihi Ordu*, s.168-169.

(37) Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.111.

(38) BOA, A.MKT.UM, 473/18, 21.05.1861.

(39) Örneğin 1890 yılında, Gümüşhane’de maden işletmesinde iş bulamamaları ve geçimlerini temin edecek araziye sahip olamamalarından dolayı 2000 Rum reaya hanesinin Rusya’ya hicret ettiği ve pek çoklarının da göç etmek arzusunda bulduklarına dair bkz. Nedim İpek, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya göçler (1877-1900)”, *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.131.

(40) Gelir kaybı üzerine hazine, yabancı ülkelere, ticaret veya ziyaret için gideceklere kuralına uygun olması koşuluyla izin verilmesini, fakat bir kazadan bu kadar hane halkının gitmesinin bunların bir daha dönmeyeceklerine işaret ettiğini, bundan sonra gideceklere vergi borcu olmadığına dair vergi dairelerinden tasdik ettirdikten sonra izin verilmesi ve kefillerinden gidenlerin olmadıkları sure zarfındaki vergilerinin ödeneceğine dair garanti alınmasını önermişti. Fakat bunun hukuki ve diğer birçok problemlere sebep olacağı için onun yerine Osmanlı Devleti’nden kesin bir şekilde ayrılan, hicret edecekler için vergileri dolayısıyla ilişkileri oldukları hususlar için vekil vasıtasıyla idare olunacak emlaklı olduğu halde vekili işleyecek ve vergilerini ödeyeceğine dair taahhüt etmedikçe pasaport verilmemesi kararlaştırılmıştı. BOA, DH. MKT, 1391/26, 10.01.1887.

mış oldukları mektup, bu göç hareketlerini, maruz kalanlar açısından anlamak adına bize yardımcı olmaktadır. Ordu merkez ve köylerinde yaşayan; babaları, eşleri veya çocukları Rusya'ya gitmiş olan 38 Ermeni kadının imzaladığı bu mektuptan; satır aralarında işaret ettiği sosyal problemleri, sıkıntılarının dile getirilişi açısından adeta bugünkü problemlere olan benzerlikleri sebebiyle sadeleştirerek bazı alıntılar yaptık⁴¹;

“...aşağıda imzaları olan cariyeleri Trabzon vilayetine bağlı Ordu kasabası ve civarında muhtelif köylerde meskûn gürûb-ı ziraatdeniz. Babalarımız biraderlerimiz zevçlerimiz memleketimizde emr-i idare ve maişetçe gördükleri ıztırab ve müşkülât üzerine on beş seneden beridir Rusya'ya gidip orada tütün vesair ziraat yahud birer tarik-i ticaret ile çalışarak bir iki sene zarfında kazandıkları birer mikdar mebalîğ ile yine hanelerine dönerek evvela birikmiş olan vergi borçlarımızı kapatmak ikinci olarak cariyelerince zaruri ihtiyaçlarını görüb gözetmek ile saye-i...padişahîde herkes halimizce hamd olsun yaşayub gece ve gündüz duadan geriye durmuyorduk. İşte maruz-ı vechle dört beş sene önce yine Rusya'ya gitmiş babalarımız, biraderlerimiz ve zevçlerimizin dönüşleri hikmet-i hükkümet üzere taht-ı memnuîyyete alındıktan sonra orada kaldılar ki, bu müddet zarfında bunlar seneden seneye çoluk çocuklarını unudub para göndermiyorlar. Malum buyurulacağı vech üzere Ordu kazamız ahalisi ötedenberü kendü ab ü 'âlem ve daire-i namus ve iffetde yaşadığı gibi mügayir-i rıza-yı cenab-ı padişahî olarak hiçbir suretle lekelenmemiştir ki Rusya'da kalmış adamlarımız da bu meyanıdadır. “Gözden uzak olan gönülden de uzak olur” darb-ı meselince malum-ı devletleri buyurulacağı vechle Rusya'daki ma'nen serbestiyetden esasen insanı kendüsüne celb eylediği mamafih memnuîyyet mevzuu adamlarımız kendilerine bir ser-rişte addeyledikleri basebiyle biçare ve bî-kes kalmış analarının zevçlerinin

ve bir takım masum çocuklarının fevt-i yevmiyelerine mahsus kazandıkları paraları turuk-ı gayri layikada sarf ederek gündün güne cariyelerini unudub değil para hatta mektub bile göndermeyerek kat'-ı alaka eylediler. Şu halde tohumsuz kalarak ziraatden mahrumiyetle kap ve kazana varınca satub, yedik, içdik. Fakat bundan böyle satılacak daba bir nesnemiz kalmadığından suzişli ağlayışlarını kesmek için çocuklarımızın ellerine verecek bir dilim nan-ı aziz bulamıyoruz. Diğer taraftan bedelat-ı askeriye ve sair divan-ı miriyemiz tediyesinden tabii aciz kalarak seneden seneye müterekkimen bakayada kalıyor... ser-be-zemin tekrar tekrar hakpay-i sami-i cenab-ı devletlerine kapanarak maruz-ı ahval pürmelal-i umumiyemizden irade-i azade ile ihya ve çerağ buyurulmak üzere Rusya'da kalmış babalarımız biraderlerimiz zevçlerimizi alıp birlikte yine karyelerimizde ubudiyet etmek için cariyelerine Rusya'ya güdüp gelmek yahud Rusya'da mukim Devlet-i Aliyye şebenderhaneleri vasıtasıyla bunların bu tarafa sevk etmek cibetlerden birisine müsaade ve irade buyurulmasını veliyyülnimet bî-minnet padişah fukara ve tebeaperver efendimiz hazretlerinin başı için olsun ağlayarak arz ve istirhamına cesaret olunur...”

Elbetteki mektubu yazarlar açısından bu isteklerin dile getirilişi sosyal, ekonomik problemleriyle, çektikleri sıkıntılarla adeta günümüz Karadeniz hanımlarının dertlerine ait bir fotoğraf çekiyor. Fakat göç edenler, örgütlenmeler, taşıdıkları fikirler sebebiyle, devletin durduğu yer ve yaratacağı sonuçları açısından bu hareketin ve isteklerin o kadar masum olmadığı en azından kalmadığı söylenebilir. Ülke dışına çıkan, milliyetçi, bağımsız devlet fikirleriyle örgütlenen veya örgütlendirilen, gittikçe siyasileşen, hareketlerini, ülke dışından yöneten ve yönlendiren Ermenilerin, hele ki II. Abdülhamid'in sıkı denetim ve kontrol arayışları içerisinde, yalvarışlarla dolu

(41) BOA, A.MKT.MHM, 709/37, 20.03.1902.

bu dilekçenin etki etmesi veya anlam bulması zordu. Nitekim karar, Rusya'dan gelecek Ermenilerin Osmanlı'ya kabullerinin yasaklandığı, bunların geri dönemeyecekleri, bu sebeple Osmanlı tabiiyetinden düşürülüp bir daha dönmek üzere kadınların velilerinin yanlarına gitmesine izin verilebileceği (verilmesi gerektiği) şeklinde olacaktır. Fakat bu kadar kadının birden tabiiyetten düşürülüp göç etmelerine izin verilmesinin dikkati çekeceği ve problem yaratabileceğini düşünen yetkililer, kadınların toptan değil, bölümler halinde göçlerine izin verilebileceğini ifade etmişlerdi⁴².

Ordu ve çevresinden batıya göçün devam ettiğine dair münferit de olsa belgeler vardır⁴³. Bölgeden Ermeni göçlerinin ve göç isteklerinin devam ettiği görülmektedir. Karakiraz Musa Karık köyünde yaşayan Ermenilerden 24 imzalı bir dilekçede "*köyde arazileri olmadığı için zor şartlarda yaşadıkları, buna artık tahammülleri kalmadığı*" gibi ekonomik kaygı ve gerekçelerle, boş yerler olduğunu duydukları Sinop ve çevresinden ve kendilerine nüfusları adedinde yer gösterilerek iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdi. Fakat Kastamonu vilayeti Sinop ve çevresinde yer olmadığını bildirmiş, teklifleri reddedilmişti⁴⁴.

Ermenilerin göçleri sonucu boşalan alanların 1877-78 Osmanlı Rus harbi sonrası gelen göçmenlerle doldurulduğu ya da dengelendiği söylenebilir. Buna dair toprak anlaşmazlığı merkezli bir belgeyi ifade etmek gerekir. Muhacirlerin iskânı için dağıtılan topraklar arasında gayrimüslimlerin bıraktıkları ve boşalttıkları araziler de vardı. Fakat uzun yıllar sonra da olsa geri dönmek isteyen veya bıraktıkları arazilerin bedellerini almak isteyenler çıkabiliyordu. 1913 yılında, Taşbaşı Orta mahallesinden olan Berberoğlu Artin, Delikkaya köyündeki arazisinin Batum göçmenlerine verilmiş olduğunu ifade ederek bedeli veya iadesini istemişti⁴⁵. Yapılan tahkikatla gerçekten tapulu arazisinin muhacirlere tahsis edildiği ortaya çıkmıştı. Rusya'da yaşa-

dığı için arazilerinin tahsisinden haberdar olmadığını ifade eden Berberoğlu Artin, 1886 yılında tahsis edilmiş olan arazilerin üzerinden 27 yıl geçtikten sonra başvurmuştu. Yetkililer uzun yıllar muhacirlerin tasarrufunda kalmış ve imar edilmiş olan toprakların iadesinin artık mümkün olamayacağını, kabul ettiği takdirde bu arazilerinin yerine kendisine boş arazi verilmesini, buna da razı gelmiyorsa bedelinin ödenmesini kararlaştırılmıştı⁴⁶.

5. Misyonerlik ve Ordu Kazası Ermenileri

Müslim gayrimüslim ilişkilerinin yanında Ordu'da cemaatlerin birbirleriyle ilişkilerinde de bazı gerilimler yaşanmıştı. Bu konudaki dönüm noktalarından birisi Ordu'da Ortodokslarla Protestanlar arasında yaşanan bir kilise gerginliğidir. Ordu'da misyonerlik faaliyetlerinin ne zaman başladığını bilemiyoruz. Fakat Ordu'da Protestanlar ilk defa 1872 yılında nüfus ayırımı ve mezarlık tahsisi için başvurmuşlardı⁴⁷. Vilayet genelinde, sayıca az fakat en istikrarlı ve hızlı artan cemaat oldukları görülmektedir. Ordu'daki Protestanlar 1893 yılında biten nüfus sayımında 288, 1904 Trabzon Vilayet Salnamesinde 520, 1914 nüfus sayımında ise 1211 kişi olarak görünmektedir. Trabzon Vilayeti'nin bu en uzak kazasının Protestanların en yüksek büyüme hızına sahip olmaları ve en büyük cemaatini teşkil etmeleri dikkat çekici bir olgudur⁴⁸.

Protestanlığı seçenler ilişkileri açısından koptukları cemaatle yan yana yaşamaya devam ediyorlardı. Fakat sosyal ve dini ilişkilerin yara aldığı açıktır. Bu ilişkilerin bozulması Ordu ölçeğinde olduğu gibi nispeten

(42) BOA, A.MKT.MHM, 709/37, 26.05.1902, Dahiliye ve Hariciye Nezareti Tezkereleri.

(43) Ordu Kazasından Rum cemaatinden 21 hanenin Düzcce kazasında Büyükpınar adlı yere göçleri ve burada bir kilise inşası için izin istedikleri görülmektedir. BOA, İrade Adliye ve Mezahib, 12, 02.02.1896.

(44) BOA, DH.İD, 85/16, 10.05.1911

(45) BOA, DH.İD, 160-1/29, 23.02.1913.

(46) BOA, DH.İD, 160-1/29, 25.02.1913, Şuray-ı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi.

(47) BOA, Trabzon Vilayet Gelen Giden Defterleri, 190, s. , 27.04.1872.

(48) Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.376.

küçük merkezlerde cemaatler arası yaşanan gerilim veya problemleri artırmış görünmektedir. Genelde Ermenilerin tercih ettiği veya onlar üzerinde yapılan propaganda sonucu Ermenilerin mezhep ve cemaat birliği bozulmuştu. Fakat Protestanlık faaliyetleri Ortodoks gayrimüslimleri de hedef almış veya etkilemişti. Protestanların gelişi ve artışı, cemaatler arası dengeleri ve Osmanlı'nın klasik cemaat yapısını etkileyen yeni bir durumdu. Bu yeni durumu Cemaatlerin dini endişeleri yanında, Osmanlı yetkililerinin de var olan mevcut düzeni tehdit eden yeni bir durum olarak algıladıkları düşünülebilir. Çünkü yerel idare ve yetkililerin Ordu'da yaşanan Protestan-Ortodoks gerginliğinde, Ortodoks Rumlardan yana bir tavır aldıklarına dair işaretler vardır.

Trabzon vilayeti dâhilinde Protestan faaliyetlerinin en canlı olduğu yerlerden birisi Ordu idi. Trabzon İngiliz konsolos yardımcısı Alfred Biliotti, Ordu'daki Protestanların faaliyetleriyle yakından ilgiliydi ve İngiliz elçiliğine bu durum ve faaliyetleri hakkında bilgi vermişti. Biliotti Nisan 1881'de yazdığı mektupta, Ordu'daki Protestanların sorunlarını önce gayri resmi bir şekilde, sonra da bir tavrıyla, Trabzon valisi Sırrı Paşa'ya ifade ettiklerini bildirmişti. Konsolos, İngiliz elçisine yazdığı mektupta, Ordu'daki Protestanların, kiliselerinin ayrılma işlemlerinin devam ettiği yaklaşık bir aylık geçiş dönemi sırasında, Rumların kötü ve kaba davranışlarına ve baskılarına maruz kaldıklarını, yerel otoritelerin, kilise ve okulları kapanma tehlikesi yaşayan Protestanları koruyamadıklarını, kaza kaymakamının Vilayet tarafından gönderilen emirlere rağmen fazla bir şey yapmadığından şikâyet ediyordu⁴⁹. Ordu'daki Protestanların durumuna müdahale eden yalnızca İngilizler değildi. Aynı konuda Amerikan konsoloslugu da Trabzon valiliğine bir tavrı vermişti. Konsolosların 19 Nisandaki resmi tavrı üzerine Vali Sırrı Paşa, bu konuya konsolosların müdahalesini yersiz bulmuş, fakat konuyla

ilgili olarak Ordu kaymakamlığına gerekli telgrafların çekildiğini beyan etmişti⁵⁰.

1881 yılında Rum ve Protestanlar arasında yaşanan gergin ilişkilerin, 1894 yılında yeniden ve belki daha keskin olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Anadolu'da 1893 Ermeni olayları, yalnızca hadiselerin yoğun bir şekilde cereyan ettiği yerleri değil, Ermenilerin yaşadığı alanları da doğrudan veya dolaylı olarak etkilemişti. Olayların merkezinden uzaklaştıkça farklı biçim aldığı, daha yumuşadığı, tepkilerin biçim değiştirdiği anlaşılmaktadır. Merkezde bu açık bir isyan, ayaklanma denemesi, olarak görünürken Ermeni nüfusun ve etkilerinin nispeten daha az olduğu vilayetlerde bu olaylar ve karşı tepkilerin farklı biçimlerde olduğu, Ordu'da olduğu gibi doğrudan Ermenilere karşı değil fakat özellikle onlarla ilgili olduğu için Protestanlara karşı gösterilen tepkiler şeklinde olabileceği akla gelmektedir. Ordu kazasında yaşanan boyutunun kilise anlaşmazlığı şeklinde ortaya çıktığı söylenebilir. En azından bu kilise meselesinin Ordu'daki cemaatler arası gerginliği artırdığı açıktır. Ordu'da, daha önce de yaşanmış olan Ortodoks-Protestan problemini bu sefer daha da keskin olarak yeniden gündeme getiren olayın, Protestanların Ortodoks Rumlar arasında yaptıkları çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla sayılarının artması sebebiyle Ordu'da Rum Protestanların, kiliseleri inşa edilinceye kadar Ermeni Protestanlara mahsus kilisede ibadet etmelerine engel olunmamasını istedikleri görülmektedir⁵¹. Fakat belki de o zamana kadar zaten problemli olan ilişkilerin, Rum kilisesi ile Ermeni

(49) Ordu'daki Protestanlar, Trabzon Protestan Ermenilerinin reisi aracılığıyla İngiliz ve Amerikan konsolosluklarına ulaşmışlardı. Protestanlar kiliseye giderken Rumların sözlü, taşlı saldırılarına, silahlı tehditlerine maruz kaldıklarını, başta Fidangouroglou Andrea, oğlu Nicola, Hadji Gorgon, Hatchika ve diğer bazı Rumların son pazar günü yapmış olduğu saldırılardan sonra kilise ve okullarına gidemediklerini belirtmişlerdi. Dahası resmen şikâyet etmelerine rağmen mahalli yetkililerin mahkeme yerine işi nasihatle geçiştirdiklerinden şikâyetçiydiler. Konsolos, Protestanların korunması ve failerin cezalandırılması için Trabzon Valisi Sırrı Paşa'dan duruma müdahale etmesini, telgraf emri göndermesini talep etmişti. Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1989, Volume 2, s. 244-245.

(50) Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume 2, s. 245-246.

(51) BOA, BEO, Trabzon VGG, 192, s. 55, 10.01.1895.

Protestanların ibadethanelerinin yan yana olması, Rumlardan bazılarının Protestanlığı kabul etmesiyle iyice sertleştiği anlaşılmaktadır.

Ordu kazasında Rum Protestan cemaati reisi Pandelidi'nin ev olarak kullandığı hanenin aynı zamanda okul ve ayin için kullanılmasına izin verilmesi için, cemaatin vekili Agob Boyacıyan Efendi tarafından bir takrir verilmişti. Fakat bu hanenin Ortodoks kilisesine yakınlığı sebebiyle mahalli Rumlar tarafından zorluk çıkarılmaktaydı⁵². İki cemaat arasında anlaşma sağlanamadığından mesele hükümete havale edilmişti. Bunun üzerine Protestanlar için Rum kilisesinden uzakta uygun bir yer bulunması kararlaştırılmıştı. Protestanlar, resmi muameleleri yapıncaya kadar bu hanenin geçici olarak ayin ve tedris için kullanılması için izin verilmesini istemişlerdi. Karar, bekletilerek (Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla Adliye ve Mezahib Nezaretine yazılmamıştı), Rum papazları ve bazı muteber kişilere duyurulmuştu. Bu ara formül de Rumlar tarafından itirazla karşılanmıştı. Protestanları taciz etmeleri üzerine, bu tür hareketlerine meydan verilmemesi Rum patrikliğine tebliğ edilmişti. Fakat bu sefer de Ordu kazasının Rum ahalisinin mektepleri ile kilise ve bir okullarını kapatıp anahtarlarını mahalli hükümete teslim ettiklerini Vilayete bildirmişlerdi. Anlaşmazlık, padişaha kadar yansımıştı. Anlaşmazlığın halli için Protestanların hangi milletten olduklarının araştırılarak bildirilmesi istenmişti⁵³.

Protestanların mabet ve okul olarak kullanmaya çalıştıkları Pandelidi'nin hanesine tecavüzlerinin arkası alınamamıştı. Pandelidi Efendi'nin binayı Protestan cemaatine terk etmesi Rumların karşı çıkması sebebiyle mümkün olamamaktaydı. Satışını da kendisi kabul etmemekteydi. Mahalli hükümet iki cemaat arasında sıkışmış kalmıştı. Yaz başı olduğu ve Ordu halkı Çambaşı'na çıkmakta oldukları için mesele biraz durulmuş, fakat yaz dönüşüne problemin çözülmesi gerektiği, Protestanların şimdilik kürsü etrafında dolaşmalarının, Rumların da haneye herhangi bir

tecavüzde bulunmalarına engel olunması istenmişti⁵⁴.

Protestanların geçici olarak Protestan Ermenilere mahsus kilisede ayin yapmalarına müdahale olunmaması kaymakamlığa bildirilmişti. Pandelidi'nin hanesinin Rum Protestanları için mabet yapılması hususunda ise iki cemaat arasında "niza ve fesat" yaratacağından, başka bir hanenin kullanılması mahalline yazılmış ise de cemaatlerin liderleri Rum Pandelidi ile Rum Papaz Samvil (Samuil?) tarafından zorluk çıkarılmaktaydı⁵⁵. Protestanlar anlaşmazlığı gidermek için kilise ve okul yapmak istedikleri binalarıyla ilgili olarak merkezi bilgilendirmişlerdi⁵⁶.

Merkezi hükümetin araya girerek anlaşmazlığın halli için çaba gösterdiği ve Ordu'daki Protestanlar için mabet yapılmak üzere seçilen arsanın Rum hanelerine uzak ve uygun bir yerde bulunduğu ifade edilmişti. Hatta Rum ahali ve Ordu Metropolit vekili gönderdikleri telgrafla merkezi hükümete teşekkür etmişlerdi. Fakat buna rağmen anlaşmazlık çözülememiş yine şikâyetler devam etmişti. Çabalara rağmen meseleyi bir türlü halledemeyen Osmanlı yetkilileri, şikâyet ve memnuniyetsizliklerin kötü niyetli olarak işi daha da zorlaştırmak amaçlı olduğunu, dikkat edilmesini ve ilgili kişilerin uyarılmasını istemişti⁵⁷.

Problemi halletmek için merkezi hükümet Ordu'ya bir yetkili göndermişti. Yapılan çalışmalar sonucu anlaşmazlığın çözüldüğü fakat bu işte dahili ve tahriki görülen Met-

(52) Bu konuda yalnızca Ordu'da değil, başka yerlerdeki ruhsatsız ibadethane ve Kilislerin de üzerine gidildiği anlaşılıyor. Keza Fatsa'nın Rum mahallesinde Lamriyani oğlu Konstantin'in hane olara inşa ettiği binasının üst katını gizli olarak Protestan ibadethanesi, alt katını da erkek ve kızlar için okul olarak kullandıkları, Ortodoks Rumlar tarafından yetkililere şikâyet edilmişti. Resmi izin olmaksızın evlerin, okul ve kilise haline dönüştürülmesi yasaktı. Bunların tekrar eski amacına uygun olacak şekilde kullanılmasının sağlanması istenmişti. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C.19, İstanbul 1989, s.167; Trabzon vilayetinin 20.05.1894 tarihli tahrirati; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C.19, İstanbul 1989, s.167.

(53) BOA, İ. HUS, 1311.2.3/8. 07.06.1894; BOA, VGG, 192, s. 55, 10.01.1895.

(54) BOA, Trabzon VGG, 192, s. 55, 10.01.1895.

(55) BOA, BEO, VGG, 188, s. 79, 12.01.1895. Şifre Telgraf.

(56) BOA, BEO, VGG, 192, s. 55, 15.01.1895.

(57) BOA, BEO, VGG, 188, s. 79, 19.02.1895. Şifre Telgraf.

ropolit vekilinin yeniden Ordu'ya iadesinin doğru olamayacağı ve yerine bir başkasının tayini için patrikhaneye yazı yazılması istenmişti⁵⁸.

Merkezin meselenin çözüldüğüne dair iyimser tavrının Ordu gayrimüslimleri arasında pek geçerli olduğunu söylemeyiz. Cemaatler arasındaki gerginlik iyice artmış ve Protestan Okulu, Rum kadınlar ve çocuklar tarafından saldırıya uğramış taşta tutulmuştu. Merkezi yetkililer kadın ve çocukların tutuklanmasının doğru olmayacağını, valinin gü-rültüsüz bir şekilde işi güzellikle halletmesini istemişti⁵⁹.

Mektebin tahribatında bulunan bazı Rumlar ve kadınlardan beşi tutuksuz olarak sorgulanmışlardı. Bunlar suçlarını itiraf ettikleri gibi, bu olayla ilgili olarak hiç kimsenin tahriki olmadığı, kendilerinin yaptıklarını, yeniden inşasına başlanırsa umumen yine hücum edip yıkacaklarını beyan etmişlerdi. Protestanlar için yapılmaya başlanan mabet ve mektebin oradan kaldırılması için patrikhaneye irade buyrulmasına kadar süreceğini belirtmişlerdi. Olaya dahilleri olanlar adliyeye teslim edilmişti. İşin şiddetleneceğini gören yetkililer, binaya hücum edip yakanlara ve buna tahrik edenlerin, tabi oldukları Tokat Metropolidi aracılığıyla uyarılmasını istemişlerdi⁶⁰. Diğer taraftan yerel yönetimin de bu meselede taraf olduğuna dair bilgi alınmış olmalı ki bu işte dahilleri olan Belediye reisiyle Rumlardan bir kaçının, vilayet merkezine çağrılarak "*tenbihat-ı şedidede bulunulması*" istenmişti⁶¹. Protestanların mabet ve mekteplerinin inşasına mani olanlardan daha ziyade Ordu'da bulunan Marhasa vekilinin daha fazla zararı olduğu ve fesadı olduğuna dair şikâyetler gidiyordu⁶².

Bir taraftan yerel idare diğer taraftan merkezi hükümetin çabalarına rağmen halledilemeyen anlaşmazlığa, hamisi oldukları cemaatleri destekleyen sefaretlerin karışması işi iyice zorlaştırmıştı. Osmanlı yetkilileri, yerel idareden gelen "*kadınlar tarafından tecavüz ve*

teaddi vukubulmakta" sözünün "*sefaretlerin itiraz ve ibtarlarını defe kâfi olmadığını*", Protestanların, dini vazifelerini yapmalarına engel olanların durdurulması gerektiğini Trabzon vilayetine bildirilmişti⁶³. Rum kadınların göstermiş oldukları zorlukları önlemek için gerekirse Orduya giderek her türlü tedbirin alınması istenmişti⁶⁴.

Rumların, 1893 sonrası Ermenilerin girişmiş olduğu ayaklanma denemesi karşısında onlara karşı yükselen tepkilerden faydalanmaya çalıştıkları, Ermenilerle ilgili kovuşturmayla uğrayan kilise ve okullar şeklinde ortaya çıkan tepkilerini Müslüman yetkililerle beraber gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ermenilere karşı tepkilerin durulduğu, muhtemelen Protestanlarla ilgili anlaşmazlığın halledildiği, en azından Protestanlara karşı Rumların gösterdikleri tepkilerin dindirildiği, Ordu kazası Ermenilerinden gönderilen 10 imzalı bir teşekkür telgrafından anlaşılmaktadır⁶⁵. Fakat cemaatler arası gerginlikler ve anlaşmazlıklar, hamiliklerini üstlenmiş olan, bunları destekleyen konsolos ve elçiliklerin müdahaleleri, Osmanlı yerel ve merkezi idaresini uğraştırmış, meşgul etmişti.

6. Kırılan İlişkiler ya da Sonuç

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla gelinceye kadar, farklı etnik kökenden ve farklı din ve mezheplere mensup toplulukları, altında barış ve huzur içinde yaşatabilmişti. Bu düzen 19. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştı. 19. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında artarak devam eden bir çabıyla, bu çok dinli, dilli yapıyı bir arada tutmak için çalışmalar, düzenlemeler yapıldı. Fakat bütün bu çalışmalara

(58) BOA, BEO, VGG, 188, s.79, 09. 03. 1895.

(59) BOA, BEO, VGG, 188, s. 79, 05.03.1895.

(60) BOA, BEO, VGG, 188, 28.5.1895, Şifre Telgraf.

(61) Protestanların mabet ve mekteplerinin inşasına mani olanlardan daha ziyade Orduda bulunan Marhasa vekilinin daha fazla zararı olduğu ve fesadı olduğuna dair şikâyetler gidiyordu. Yerel idare bunların mektep ve kiliselerini Elmalık mahallesinde seçilen arsa üzerinde inşasına lüzum olduğunu bildirilmişti BOA, BEO, VGG, 188, s. 33/67, 15.5.1895. Telgraf.

(62) BOA, BEO, VGG, 188, 21.05.1895. Ordu Kaymakamlığından Şifre Telgraf.

(63) BOA, BEO, VGG, 188, s.61, 13.07.1895.

(64) BOA, BEO, VGG, 192, s.79, 05.08.1895.

(65) BOA, BEO, VGG, 188, 02.01.1896.

rağmen imparatorluk toplumunda ilişkiler gittikçe kırılmaya uğradı. İmparatorluk geneli düşünüldüğünde bu ilişkileri, beraber yaşama tecrübesini zedeleyen, sarsan genel ve mevzi birçok olay vardır. Hatta yüzyılın ikinci yarısındaki tüm olaylarda, farklılaşan bakış ve duruş yerine dair örnekler sunulabilir. Sırp ve Yunan isyanları, Tanzimat ve Islahat Fermanları, Meşrutiyete bakış, Osmanlı Rus ve Yunan harpleri, Girit ve Bosna'nın ilhakları, Boykotlar... Bütün bu olaylar sonuçları açısından, bazıları tüm iyi niyet ve amaçlarına rağmen, tersine sonuçlanarak toplumsal ilişkileri çözmekteydi. Bu genel olayların yanında daha küçük ölçekli, mahalli olaylardan da bir vilayet ve kazadaki toplumsal çözülme veya bu çözülmeye yardımcı olan dönüm noktalarına ait işaretleri takip etmek mümkündür.

Gayrimüslimler tüm Osmanlı devletinde olduğu gibi Ordu kazasında da Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrası, kent merkezinde nüfuslarını temsil etme hakkına sahip olmuşlardı. Ordu Kazası'nda dönemin kanun ve nizamlarına uygun olarak Dava, Belediye ve Kaza İdare meclislerinde gayrimüslimler temsil edilmişlerdi. Ortaya çıkan bu görüntü ve şehirlerde oynadıkları roller, Müslümanlar "karşısında" çok güçlü bir şekilde temsil edilmeleri, genelde gayrimüslimlerin nüfuslarının olduğundan daha çok görme gibi bir yanlış algılamaya sebep olmuştur. Yabancı temsilci, tarihçi ve seyyahların bu yönlü vurgulamaları gayrimüslimlerin bölge tarihi üzerindeki etki ve rollerini yükseltme, yüceltme ve artırma konusunda bir avantaj sağlamaktadır. Kaldı ki gayrimüslimlerin yerel yönetimlerdeki bu temsil edilişleri, Osmanlı Devleti'nin çağdaşları olan komşularından çok daha ileri düzeydeydi. Elbetteki bu ticarî, ve siyasî olarak gittikçe öncelikli hale gelen konumları Müslüman tepkilerini beslemiştir.

Kaza İdare, Belediye ve Dava meclislerinde görev alan Müslim ve gayrimüslimlerin

dağılım, süreklilik ve oran bakımından bir incelemeye tabi tutulmaları gerekmektedir. Fakat ilk bakışta Gayrimüslimlerin memuriyetlerde daha uzun süreli ve tutarlı olarak görev yaptıkları izlenimi doğmaktadır. Kurumlarda uzun yıllar boyunca üyelik yapmış olanlar, şehir yönetiminde bir devamlılığı simgelemektedir. Müslüman kesimde memuriyetlerdeki değişim ve dağılım daha fazla görünmektedir. Bu devamlılık gayrimüslim üyelerin tecrübe ve istikrarlı konumlarıyla kent yönetiminde daha etkili olmaları sonucunu doğurmuş olabilir.

Müslüman-gayrimüslim ilişkisinde yaşanan kırılma noktalarından birisi de savaşlardı. Trablusgarp ve Balkan harplerinin dışında özellikle I. Dünya Savaşı; düşünceleri, safları, tarafları, keskinleştiren birçok olaya sahne olmuştu. Ordu Kazası'nda, şehir yönetiminde yaşanan bir olay da bunu destekler mahiyettedir. Ordu Belediye Başkanlığına 1913 yılında Mardiros Şirinyan Efendi seçildi. Fakat Mardiros Şirinyan Efendi'nin Belediye başkanlığı kısa sürmüş, 1914 yılı başlarında kendi isteğiyle başkanlıktan ayrılarak ticarethanesinin başına dönmüştü. Onun bu ayrılışının arkasındaki asıl sebepleri bilemiyoruz. Fakat yaşanan gelişmeler bazı ipuçları vermektedir. Onun yerine Belediye başkanlığına Furtunzade Yusuf Sırrı Bey geçmiş ve 1927 yılına kadar kesintisiz 13 yıl Belediye başkanlığı yapmıştır⁶⁶. Belediye başkanlığına gayrimüslimlerden birinin seçilmesi kişisel bir güvenden kaynaklanabileceği gibi, Ordu ve Giresun'da olduğu gibi gayrimüslimlerin şehirdeki etkinliklerinin zirvesi olarak da değerlendirilebilir. Fakat sonuçta her iki şekilde de hassas zamanlarda bu etkinlik bir tehdit algılamasına dönüşecektir. Ordu şehrinde gayrimüslimlerin yükselen etkilerinin belki de zirvesi bu olay olacaktır. Hemen arkasından 13 yıl kesintisiz Belediye başkanlığı, zor şartlar altında güven arayışı olarak değerlendirilebilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan

(66) Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.227-228.

1927'ye kadar geçen zamanda merkezi hükümeti temsil eden kaymakam ve sonra da mutasarrıfların çok sık değişmesine hatta I. Dünya savaşı sırasında bir ara kaymakamsız kalmasına (Vali Cemal Azmi Bey zamanında) veya vekâletlerle yönetilmesine karşılık, idari yönden yerel eğilimleri temsil eden Belediye başkanının güç kazanması ve uzun yıllar aynı kişinin başkanlık yapmasından anlaşılmaktadır.

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 21 Kasım 1916 tarihine kadar Ordu'da kaymakam olarak Mehmed İzzet Bey'i görmekteyiz. Mehmed İzzet Bey'in ordu kaymakamlığı devresi, I. Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanına tesadüf etmişti. Şehirde, köylerde ve yurdun her tarafında büyük yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Gıda maddelerinin dağıtımındaki yolsuzluklar, bilhassa ilaç ve gazyağı konusundaki sıkıntılar devam ederken, Ordu'ya gelen muhacir hareketi şehirdeki yokluğu artırmıştı⁶⁷.

I. Dünya Savaşına girerken yaşanan bazı olaylar Müslüman ve gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkilerin, güvenliğin, emniyet duygularının adeta ortadan kalktığını göstermektedir. Kaymakam İzzet Bey, bazı Ermenilerin saklandığına dair almış olduğu sözlü bir ihbar üzerine yanında jandarma bölük kumandanı da dâhil olduğu halde 8-10 jandarmayla Taşbaşı Rum mahallesinde bulunan Rum okuluna gitmişler ve arama yapmışlardı. Olay özü itibarıyla pek de önemli olmayan basit bir araştırma olarak görünmektedir. Fakat olayın merkeze yansımaya şekli ve Müslüman ahali üzerindeki sonuçları açısından daha derin etkiler bıraktığı anlaşılıyor. Her şeyden önce olay problemlere bakışta kaza ölçeğinde bile olsa yerel yönetimlerle merkezi yönetim arasındaki bir farka işaret etmektedir. Çünkü olayla ilgili olarak Kaymakamın hareket tarzından şikâyetçi olanlar kaza merkezinin güvenliğinden sorumlu komiserlikti. Kaymakamın “*yazılı olmayan, tamamen adi*

sözlü bir ihbar üzerine, bu muameleyi itidalle hareket etmeden, olaya tam vakıf olmadan, bütün kuvvetle hareket edip, balkı galeyana, beyecana ve korkuya duçar etmesi” eleştiriliyordu. Komiserlik, olayın kasabanın içinde olması sebebiyle, polislerin kullanılmayarak, görev alanı kırsal kesim olan jandarmanın kullanımından rahatsızdı⁶⁸. Bu olaydaki yetki kargaşasının altında şehirde nüfuzlu bir konumda olan gayrimüslimlere karşı yürütülen bir kovuşturmada şehrin içinden değil, belki merkezi otoriteyi temsil eden ve şehirdeki gayrimüslim etkisinden daha uzak görünen jandarmayı tercih etmesi dikkati çekmektedir. Polisin, şehirdeki nüfuz kazanmış gayrimüslimler karşısında kullanılmamış olması önemlidir. Rum okulunun aramasından bir şey çıkmamıştı. Gerekçe ne olursa olsun, olay, Müslüman toplumun gayrimüslimler karşısında kendini güvende hissetmediğini göstermektedir. Elbette bunda yeni çıkmış olan I. Dünya Savaşı ve savaşın getirdiği güvensizlik ortamı da etkili olmuştur. Polislerin görev tercihi, iş bilmeme, itidali bozma, heyecan yaratmakla suçladıkları Kaymakam İzzet Beyle ilgili olarak halkın vermiş olduğu tepki daha da dikkati çekmektedir. Çünkü merkeze, Kaymakam İzzet Bey hakkında bir destan tanzim olunduğu, bestelenerek çocuklar arasında söylendiği, haberi ulaşmıştı⁶⁹.

Mütareke sonrası I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan göçlerin dönüşünü hızlandırmıştı. Ancak bu geri dönme ve döndürme çabaları Ordu kaymakamlığında da yakından takip edilmiş ve merkeze bildirilmişti. Özellikle Rusya'ya gitmiş olan Ermeni ve Rumlar mütareke dönemi geri dönmekteydiler⁷⁰. 9

(67) Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.295.

(68) Okul ve mahzeni aranmış kaçak Ermeni veya silaha rastlanmamıştı. Olayla ilgili herhangi bir suç unsuru bulunamamıştı. BOA, DH. EUM. VRK, 22/87, 14.02.1916, Ordu Komiser Muavini Raporu.

(69) Destan sureti tanzim edilip gönderilmişti. (Fakat ne yazık ki belgeler arasında çıkmamıştır.) BOA, DH. EUM. VRK, 22/87, 15.04.1919.

(70) Fatsalı Hacı Gorgoroğlu Nikola'nın motoruyla Rum ve Ermenileri hamil olduğu halde, daha önce Ordu ahalisinden olup, Rusya'ya firar etmiş olan kadın erken 22 nüfusu eşyalarıyla karaya çıkarmıştı. Eşyaları meyanında calib-i şüphe bir şey görülemediği ve sahilin taht-ı tarassuda alındığı... DH. EUM. AYŞ, 1/63, 23.03.1919.

Tablo1: 1831 Sayımına Göre Ordu Kazası Gayrimüslim Nüfusu

Kaza		Hane	Erkek Nüfus	Tahmini Nüfus(x2)	Ala	Evsat	Edna	Sagir	Amelmend	Toplam
Ordu	R	481	1819	3638	-	57	12	50	6	125
	E	190	741	1482	42	292	72	324	11	741
	T	671	2560	5120	42	349	84	374	17	866
Ulubey	R	94	350	700		71	17	55	1	144
	E	121	503	1006	-	249	44	216	2	511
	T	215	853	1706	-	320	61	271	3	655
Habsamana (Gölköy)	R	159	756	1512	-	-	-	-	-	-
Perşembe	R	24	102	204	-	25	3	24	-	52
	E	45	169	338	-	67	11	62	-	140
	T	69	271	542		92	14	86		192
Ebulhayr	R	40	157	316	-	18	1	25	2	46
	E	1	3	6	-	-	-	-	-	-
	T	41	160	322	-	18	1	25	2	46
Aybasdı	R	113	454	908	-	-	-	-	-	-
	E	2	7	14	-	-	-	-	-	-
	T	115	461	922	-	-	-	-	-	-
Pazarsuyu ⁷²	R		456	912	-	213	-	243	-	-
Bolaman*	R		49	98	-	23	6	20	-	49
Çamaş*	R		154	308	-	75	15	64	-	154
Toplam	R	911	4292	8594	-	574	54	481	9	367
Toplam	E	359	1423	2846	42	608	127	602	13	1392
Genel toplam		1270	5745	11440	42	1182	181	1083	22	2510

R: Rum, E: Ermeni, T: Toplam

Kasım 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gizli olarak gönderilmiş bir belgeyle; mütareke başlangıcında Trabzon'da Ponteus hükümeti kurulması isteğiyle bu vilayete akan Rum muhacirleri durmuş, aksine Ermeni ve Rumlar Batum'a yönelmişlerdi. Ordu kazasında Rumlardan yüz, Ermenilerden seksen kişi Rusya'ya gitmişti ve bu göç devam etmekteydi⁷¹.

Kazada Ermenilerin göç hareketliliği çok yoğun bir şekilde yaşanmıştı. Bu göç yoğunluğu onları diğer grupların boş bıraktıkları alanları dolduran hareketliliği yüksek bir grup haline dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Bir tarafta ayanların topraklarında daha aza razı olarak çalışabilecek yarı göçerler,

kıyı ovalarının işgücü açığını karşılayabilecek işgücü deposu, diğer tarafta şehirlerde Rumlardan kalan faaliyet alanlarını değerlendiren tüccarlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Ordu Kazası tarihinde Ermeniler belki daha yumuşak ancak göç merkezli olarak imparatorluğun farklı coğrafyalarında geçirmiş oldukları süreci geçirmişlerdir.

(71) Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1918-1919, Cilt II, Ankara 2002, s.100, 390.

(72) Bu üç kazanın Nüfus Defterlerinde gayrimüslimlerle ilgili kayıtları çıkmamıştır. Yalnız 1048 numaralı dört sayfalık defter Ordu kazasındaki gayrimüslimlerin nüfus icmalleri olduğu (Defterdeki diğer kaza icmalleri mufassallarıyla karşılaştırıldığında) anlaşılmaktadır. Bu rakamlar hane ve millet değil yalnız cizye esasına göre (ala, evsat, edna, sagir veya kebir veya sagir) düzenlendiği için Rum ve Ermeni ayrımı yapılamamaktadır. Bulunulan kazaların çevrede oluşları, çevreye doğru gidildikçe Ermeni nüfusun azaldığı göz önüne alınarak bu nüfus Rum olarak değerlendirilmiştir. Pazarsuyu ile ilgili Emecen 244 Rum (Nefer) vermektedir ki yaklaşık 500 kişilik bir gayrimüslim nüfusa tekabül etmektedir.

Tablo 2: 1831 Nüfus Sayımına Göre Ordu Merkez Kazası Ermeni Nüfusu

	Köy/Mezra	Hane	Erkek Nüfusu	Tahmini Nüfus(x2)	Ala	Evsat	Edna	Sagir	Amelmend	Toplam
Ermeni	Kasaba-i Ordu	65	220	440	19	95	20	81	5	220
	Bozdepe	33	102	204	5	40	17	39	1	102
	Çavuşlar (Hemşin)	7	27	54	3	11	1	11	1	27
	Emekse (Hemşin)	3	16	32	4	3	1	8	-	16
	Burtan (Hemşin)	2	5	10	1	1	1	2	-	5
	Depe	23	94	188	6	39	12	36	1	94
	Cörüt Damı ve Karakiraz	16	99	198	-	40	6	51	2	99
	Bayat	4	17	34	-	10	-	7	-	17
	Gökömer	5	19	38	-	10	-	8	1	19
	Yayca	32	142	284	4	43	14	81	-	142
	Toplam	190	741	1482	42	292	72	324	11	741

Tablo 3: 1831 Nüfus Sayımına Göre Ulubey Kazası Ermeni Nüfusu

	Köy/Mezra	Hane	Erkek Nüfusu	Tahmini Nüfus(x2)	Ala	Evsat	Edna	Sagir	Amelmend	Toplam
Ermeni	Çukur	23	80	160	-	47	8	29	-	84
	Közören	13	43	86	-	19	5	19	-	43
	Kızılın	19	88	176	-	39	5	43	-	87
	Daraklıca	29	131	262	-	62	10	60	-	132
	Panbukluk	10	50	100	-	24	3	22	1	50
	Kayadibi	8	27	54	-	17	4	10	-	31
	Kızılımat M.	5	27	54	-	13	4	10	-	27
	Hocaoğlu M.	10	44	88	-	20	5	18	1	44
	Cankalbeleni M.	4	13	26	-	8	0	5	-	13
	Toplam	121	503	1006	-	249	44	216	2	511

21

Tablo 4: 1831 Nüfus Sayımına Göre Perşembe Kazası Ermeni Nüfusu

	Köy/Mezra	Hane	Erkek Nüfusu	Tahmini Nüfus(x2)	Ala	Evsat	Edna	Sagir	Amelmend	Toplam
Ermeni	Anaç	2	6	12	-	-	-	-	-	-
	Yaraşlı	5	18	36	-	-	-	-	-	-
	Kısacuk?	11	52	104	-	25	3	24	-	52
	Batamı	17	67	134	-	33	7	27	-	67
	Afurlu tâbi iskele-i Perşembe	8	21	42	-	9	1	11	-	21
	Kızılcahisar	2	5	10	-	-	-	-	-	-
Toplam	45	169	338	-	67	11	62	-	140	

Tablo 5: 1869 Yılında Ordu Kazası Nüfusu

	Hane Sayısı			Erkek Nüfus			
	Müslim	G. müslim	Toplam	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam
Ordu	2511	933	3444	7663	2299	1445	11407
Ulubey + Habsamana	2011	492	2503	6136	1221	808	8165
Aybastı	983	143	1126	3677	630	---	4307
Perşembe	1486	105	1591	5323	149	294	5766
Bolaman*	1144	136	1280	3940	400	164	4504
Toplam	8135	1809	9944	26739	4699	2711	34149

Kaynak 1869 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, s.64,66.

*Ünye Kazasına bağlıdır

Tablo 6: 1878 Yılında Ordu Kazası Nüfusu

	Erkek Nüfus				Tahmini Nüfus (x2)
	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam	
Ordu	9111	2626	1991	13728	27456
Ulubey	3926	218	875	5019	10038
Habsamana	4783	926	27	5736	11472
Aybastı*	4377	658	---	5035	10070
Perşembe	6596	214	261	7071	14142
Bolaman**	4165	327	176	4668	9336
Toplam	32958	4969	3330	41257	82514

Kaynak 1878 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, s.64,66.

* Bu tarihte nahiye değil kazadır.

** Ünye Kazasına bağlıdır

Tablo 7: 1904 Yılında Ordu Nüfusu

	Müslüman		Rum		Ermeni		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Ordu	13964	12832	3286	3952	2861	2867	39762
Ulubey	5487	5500	417	479	1242	1246	14371
Hapsamana	6680	6821	1146	1313	23	29	16012
Perşembe	9375	9113	407	420	494	519	20328
Bolaman	6821	6824	422	466	312	335	15180
Aybastı	5689	5868	923	957	--	--	13437
Toplam	48016	46958	6601	7587	4932	4996	119090

*Bu tarihte Ermeni nüfusa 520 Protestan eklenmiştir.

Tablo 8: Ordu ve Merkez Kazası Nüfusu

Yıllar	Ordu Merkez Kazası				Ordu Kazası			
	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam
1869	15326	4598	2890	22814	53478	9398	5422	68298
1878	18222	5252	3982	27456	65916	9938	6660	82514
1893	-	-	-	-	79771	10398	7552	97721
1895	-	-	-	-	80333	10443	7871	98647
1902	-	-	-	-	91139	13736	-	-
1903	-	-	-	-	110185	13658	-	-
1904	26796	7238	5728	39762	94974	14188	9983	119145
1914	-	-	-	-	111421	18505	12349	142275